

Ekonomická
fakulta
Faculty
of Economics

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

SBORNÍK VYBRANÝCH PŘÍSPĚVKŮ 1. ROČNÍKU
MEZINÁRODNÍ VĚDECKÉ KONFERENCE

ETIKA V 21. STOLETÍ

Ekonomická
fakulta
Faculty
of Economics

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Etika v 21. století

2021

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Ekonomická fakulta

Etika v 21. století: Sborník vybraných příspěvků z 1. ročníku mezinárodní vědecké konference

21. květen, 2021, České Budějovice

Vědecký výbor konference

doc. Dr. Ing. Dagmar Škodová Parmová, (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Ekonomická fakulta)

doc. Ing. Zdeněk Dytrt, CSc. (Univerzita Pardubice, Fakulta ekonomicko-správní)

doc. Ing. Darja Holátová, Ph. D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Ekonomická fakulta)

Univ. Prof. Dr. Helmut Renöckl (Univerzita Johanna Keplera v Linci)

doc. MUDr. Jiří Šimek CSc. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta)

doc. Jindřich Šrajber, Dr. theol. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Teologická fakulta)

Organizační výbor konference

doc. Dr. Ing. Dagmar Škodová Parmová

doc. RNDr. Jana Klicnarová, Ph.D.

Ing. Markéta Adamová

Ing. Nikola Soukupová

Editor

Mgr. Eva Opatrná (editor, technický redaktor)

Publication was not subjected to a language check. All papers were reviewed in double-blind review process by external and internal reviewers and the Conference Committee.

OBSAH

Úvod	3
Jiří Šimek Etika v 21. století	4
<i>Sekce: Etika v právních vědách, Etika ve vzdělávání, Etika ve zdravotnictví</i>	
Jitka Fialová Vliv případné ratifikace Instabulské úmluvy na řešení rozvodových sporů v České republice	10
Martin Križan Etika advokáta a jej limity pri kolektívnom uplatňovaní nárokov	19
Patricie Pleyerová Důraz na etické principy v rámci intuitivního pedagogického pojetí umělce Aleše Veselého	24
Jindřich Šrajber Etika ve vzdělávání	28
Barbora Řebíková Etické aspekty surogátního mateřství	36
<i>Sections: Ethics in legal sciences, Ethics in managerial practice, Ethics in the context of industry</i>	
Drahomíra Ondrová, Júlia Ondrová Ethical and Legal Aspects for the New Millennium	42
Jaroslav Šetek, Tomáš Volek, Stanislav Simbartl Economic, ethical and social dimensions of theories of laboretism	47
Drahoš Vaněček, Martin Pech Contemporary Ethical Challenges of Global Supply Chains	53
Janka Tábořecká-Petrovičová, Miriam Martinkovičová, Marta Šípulová Ethical aspects of biometric technologies utilisation from the perspective of generations X, Y, Z	60

Úvod

První ročník mezinárodní vědecké konference Etika v 21. století pořádala Ekonomická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích dne 21. 5. 2021 pod záštitou předního českého odborníka na etiku doc. Ing. Zdeňka Dyrta, CSc., Senátu PČR, děkanky Ekonomické fakulty doc. Dr. Ing. Dagmar Škodové Parmové a rektora Jihočeské univerzity profesora Bohumila Jirouška. Konferenci zahájili plenární řečníci MUDr. Tomáš Fiala, senátor Parlamentu ČR, ředitel Nemocnice Strakonice, a.s., Jiří Šimek docent na Katedře filozofie a etiky v pomáhajících profesích ze Zdravotně sociální fakulty Jihočeské univerzity a Jindřich Šrajfer docent na Katedře sociální a charitativní práce Teologické fakulty Jihočeské univerzity.

Konference měla velmi široké zaměření s cílem pokrýt veškeré výzvy, které se týkají etiky v 21. století, což umožnilo setkání mnoha kapacit napříč vědními obory.

Konference proběhla kvůli stávajícím epidemiologickým opatřením online a byla zahájena plenárním zasedáním, které mělo multidisciplinární charakter a zaměřovalo se na oblast zdravotnictví, současné výzvy etiky a na její filosofické rozměry.

Na konferenci bylo prezentováno 24 příspěvků v těchto sekcích:

- Etika v manažerské praxi
- Etika ve zdravotnictví
- Etika v právních vědách
- Etika v kontextu Průmyslu 4.0
- Etika ve vzdělávání

V jednotlivých sekcích přednášející i účastníci diskutovali příspěvky z různých perspektiv a společně hledali konkrétní otázky a řešení pro současné postavení etiky ve velmi turbulentním prostředí. Vybrané příspěvky jsou součástí této publikace. V úvodní části si dovoluujeme publikovat přednášku pana doc. Šimka, která svým zaměřením shrnuje počáteční východiska etického přístupu v dalších vědních oborech, kterými jsme se v jednotlivých sekcích zabývali, a vhodně uvádí diskurz na téma sborníku.

Chtěli bychom poděkovat všem účastníkům konference, členům výboru konference, hlavním řečníkům a pracovníkům organizace. Také bychom chtěli poděkovat recenzentům za cennou zpětnou vazbu pro autory.

Jménem organizačního výboru

doc. Dr. Ing. Dagmar Škodová Parmová

Etika v 21. století

Jiří Šimek¹

Úvod

Cílem této práce je položit některé otázky týkající se morálky v počínajícím 21. století a pokusit se alespoň o provizorní odpovědi. Proto byly použité texty vybrány záměrně, tak aby pomohly porozumění současné situaci v morálce a nabídly již zmíněné provizorní odpovědi. Text se také odvolává na některé každodenní zkušenosti současných lidí.

Humanitní vědci se ve své většině shodují, že v posledních desetiletích došlo k rozpadu mravní shody - etického konsensu. Tento stav a první náznaky vzniku nového konsensu zdařile popisuje francouzský filosof, sociolog a esejeista Gilles Lipovetski (1992). Že nový konsensus opět může vzniknout, uvěříme, když jako novou mravní shodu zhodnotíme proměnu vztahů ve zdravotní péči, ke které došlo v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let minulého století. Byl to výsledek probíhající intenzivní veřejné debaty a sporů na nejrůznějších úrovních, včetně soudních instancí.

Pro rozpad etických norem můžeme najít několik důvodů. Hlavní příčinu můžeme vidět v radikální změně života ve druhé polovině dvacátého století. Ve čtyřicátých letech ještě nebyly lednice, nebyly ani pračky, prádlo praly ženy na dnes již zapomenuté valše. Ze sdělovacích prostředků existovalo pouze rádio a tištěné noviny. Během několika desetiletí se samozřejmě součástí života staly lednice a mrazáky, pračky a automatické pračky, a také televize. Pak se objevily digitální technologie, což znamená počítačová technika, mobilní telefony, internetové propojení světa a sociální sítě. Do mezilidských vztahů zasáhl i fakt, že nežádoucí otěhotnění přestalo být mravním i praktickým problémem. Potrat se stal běžně dostupným zdravotním výkonem a svobodná matka již není odsuzována, naopak může získat sociální podporu. Když má muž pochybnosti o svém otcovství, má za několik tisíc Kč k dispozici test, který otcovství určí s nikdy nebývalou jistotou. V nových podmínkách pravidla, která postupně vznikala během předchozích staletí, již nejsou použitelná.

Součástí tohoto procesu jsou fenomény, které předpověděl český filosof Jan Patočka. Již v roce 1936 ve své habilitační práci *Přirozený svět jako filosofický problém* (Patočka, 1992) předpověděl, že lidé přestanou vykládat svůj svět na základě vědy, a věda se přesune do „servisní“ polohy. V knize vydané v samizdatu v roce 1975 *Kacířské eseje o filosofii dějin* Patočka (1990) předpověděl, že lidé opustí veškeré ideologie, protože je budou vnímat jako přípravu na další válku. Proběhlo to poněkud složitěji, než jak to viděl Jan Patočka, ale obojí se do značné míry skutečně stalo.

S rozpadem mravních norem souvisí i proces sekularizace, který je snad nejdůslednější v Čechách, a snižující se zájem o filosofii, také v Čechách velmi výrazný.

V 21. století ale bude nutné vypracovat nový mravní konsensus, nechceme-li skončit rozpadem naší civilizace, podobně jako skončila antická Římská říše. Tehdy měli lidé v říši, podobně jako my dnes, snažší a bezpečnější život než všichni v okolních státech, lidé zpohodlněli, začali být mravně lhotejní, a Římská říše přestala být obrany schopná.

Odkud začít při budování nové morality?

Po adolescentní revoltě člověk staví svůj svět z toho, co v duši má, tedy i z toho co dostal od svých rodičů a dalších předků. Proto ani my dnes nestavíme „na zelené louce“, v naší morální tradici máme dost materiálu k nové stavbě. Jako nový podnět můžeme připustit, že základní stavební kameny mravnosti nám připravila evoluce. Chceme-li, můžeme tyto základní kameny morality vidět u šimpanzů.

Základní stavební kameny morality

Pozoruhodnou postavou v této oblasti je holandský etolog Frans de Waal, který ve své celoživotní práci využil možnosti, které nabízí dobře dotovaná věda ve Spojených státech amerických. Tam mají etologové k dispozici velké hangáry, ve kterých je africký prales, který je svou velikostí, složením stromů a rostlin, teplotou a vlhkostí vzduchu a dalšími parametry natolik shodný s africkými pralesy, že v něm žijí různí tvorové téměř přirozeným způsobem, a mezi nimi i šimpanzi. Ti tam tvoří přirozená společenství, která lze snadno etologicky zkoumat.

Frans de Waal vstoupil do moderního proudu, který můžeme vidět také v etnografii. Etnografové přišli ve druhé polovině dvacátého století s postřehem, že méně rozvinutá lidská společenství zkoumáme optikou naší civilizace. Pak nám jejich způsob života připadá primitivní, mýty naivní a mezilidské vztahy nefunkční. Když se pak etnografové podívali na tyto lidské skupiny bez předsudků, a začali studovat jejich svět jejich očima, objevili pravý opak. Příslušníci méně rozvinutých kultur vytvářejí harmonická lidská společenství opřená o mytologii, která vhodným způsobem

¹ Jihočeská univerzita, Ústav humanitních studií v pomáhajících profesích, Katedra filosofie a etiky v pomáhajících profesích, J. Boreckého 27, 370 11 České Budějovice, e-mail: jr.simek@volny.cz

formuluje jejich existenciální zkušenosti. I etologové si položili otázku, zda také etologická zkoumání, například šimpanzů, nepodléhá podobným předsudkům jako tradiční etnografie. Výsledky etologických výzkumů této skupiny vědců pak Frans de Waal zveřejnil v několika populárně naučných knihách (de Wall, 2009, 2006).

Že by mohlo být všechno podstatně složitější, upozornil skupinu etologů kolem Frans de Waala příběh, který je překvapil. Vybudovali šimpanzům nový, podstatně větší a krásnější prostor, ale na dobu přestavby museli šimpanze zavřít do menších klecí. Když byly úpravy dokončeny, k jejich velkému úžasu šimpanzi nic neobdivovali, ale sesedli do nejstarší části výběhu, tam se vzájemně dotýkali, „vybírali si blechy z kožichů“ a dalšími způsoby se ujišťovali, že stále ještě patří k sobě. Tento příběh etologům přesvědčivě ukázal, jak velký význam má pro šimpanze společenství.

Z tradičních etologických výzkumů u šimpanzů je snad nejnámější pojem alfa samec. Skupině šimpanzů vládne ten nejsilnější. Prvním samcem chtějí být mnozí z nich, proto mezi sebou znovu a znovu zápasí. Výhodou těchto neustálých zápasů je to, že je známo pořadí síly samců a kdykoliv je potřeba něco rozdělit (například hromadu banánů) nebo zorganizovat, všichni vědí, kdo má před kým přednost. Když alfa samec v souboji prohraje a sestoupí dolů v hierarchii, upadne do deprese, která v mnohém připomíná depresi lidí. Američtí etologové si položili otázky, jak se to stane, že ti níže postavení šimpanzi nejsou podvyživení (když si alfa samci rozeberou většinu z toho, co je k dispozici) a co se stane se šimpanzem v depresi. Etologie má jednu metodickou výhodu. Stačí chvíli počkat...

Když etologové dali šimpanzům do pralesa hromadu banánů, skutečně si jí podle pouček o alfa samcích rozebrali podle vybojovaného pořadí. První si vzal nejvíce, druhý méně, na některé nezbylo. Po nějaké chvíli, když vzrušení z výhry předních alfa samců opadlo a uspokojení samci se zklidnili, ti, co na ně nezbylo, přišli za nimi a nataženou rukou dávali najevo, že mají hlad a chtěli by také dostat nějaký banán. Zklidnění alfa samci prostě dali, a za další chvíli byli všichni nasyceni, protože banány byly „přerozděleny“.

Když alfa samec prohraje a sestoupí v hierarchii samců, upadne do deprese, velmi podobné depresi lidí. Nejdříve je ponechán svému osudu. Po nějakém čase přijde samička, a začne ho šimpanzím způsobem utěšovat. Dotyky, posunky sděluje, že i když prohrál, stále ještě patří k nám. Když se smutný šimpanz uklidní, samička odběhne za svými záležitostmi. Někdy dokonce samička smiřuje zneprátené samce po souboji.

Druhým zásadním objevem, o kterém referuje Frans de Waal, je schopnost podívat se na svět očima toho druhého. Anglicky tomu říká „perspective taking“. Ve skutečnosti jde o dost zásadní prvek při budování sociální pohody. Tuto schopnost má jen několik druhů. Prvně si etologové této schopnosti všimli, když se ukázal rozdíl mezi šimpanzi matkami a ostatními. V hlubokém blátě, které samice snadno přeskočila, ale mláďata se topila, samice nižších opic nechápaly, co se děje a bylo riziko, že se mláďata utopí. Šimpanzí samice hned rozuměla, že mláďata nedokáží to, co ona a okamžitě jim pomohla.

Aby se tato schopnost lépe prokázala, uspořádali etologové experiment. Místnost rozdělili mříží, v každé polovině byl jeden šimpanz. Jedna část byla rozdělena další mříží, za kterou byla hromada banánů. Mezi šimpanzem té poloviny a banány byla dvířka, uzavřená na zástrčku. Tu zástrčku bylo možné otevřít, ale to mohl udělat jen ten šimpanz, který byl ve druhé polovině místnosti. On sám se ale po otevření dveří k těm banánům nedostal.

Byly dvě výzkumné otázky: 1. Zda první šimpanz porozumí, že ten druhý šimpanz chce také banány, a má šanci dostat se k banánům, ale jedině, když on mu pomůže. 2. Zda to pro něj udělá, když on sám se tím k banánům nedostane. První šimpanz pochopil, a zástrčku otevřel.

Je možné uzavřít, že v šimpanzí skupině fungují dva mechanismy. První je sobectví každého z nich, soupeření o pořadí, o prestiž, o zdroje. Druhým mechanismem je péče o pohodu ve společenství. Ve společenství šimpanzů tedy nejde ani jenom o soupeření, ale ani jen o budování pohody. A pěstovaná pohoda není nějakým pozemským rájem. Šimpanzi se umí hladit po srsti, ale také na sebe vrčet a vymezovat si svůj prostůrek.

Frans deWaal původně konstatoval, že šimpanzi mají také mravnost. Pak ale přijal námitky, že mezi člověkem a ostatními tvory, tedy i šimpanzi, je obrovský rozdíl. Nelze proto směřovat lidskou moralitu a chování šimpanzů. Uznal, že není nutné hovořit o mravnosti šimpanzů. Stačí, když v těch pozorovaných fenoménech vidíme „stavební kameny“, které evoluce připravila nám lidem pro vlastní využití. A záleží jen na nás, lidech, zda tyto stavební kameny zabudujeme do základů mezilidských vztahů, nebo jimi jen ozdobíme nemotorné bašty bránící vstupu jiných...

Morálka lidí

U člověka také vidíme potřebu pěstovat sociální pohodu a nutnost řešit spory mezi vůlí jedince a potřebami společenství. Jak budovat pohodu v lidské společnosti? Jak můžeme použít tyto základní kameny, které nám připravila evoluce?

Nejdříve musíme přijmout tezi Ernsta Tugendhata, že člověk je součástí kooperující lidské skupiny a základem morálky je požadavek, aby byl „dobrou kooperativní bytostí“ (Tugendhat, 2004). Jedním ze základů kooperace je schopnost podívat na svět nejen svými, ale i očima druhých lidí. Pak je samozřejmostí úcta k lidskému životu a právo na sebeurčení každého člověka. A povinnost společnosti pomoci slabším.

Samozřejmě zjistíme, že v základech mezilidských vztahů je také konflikt mezi zájmy jedince a zájmy společenství, ve kterém jedinec žije. To není nějaký abstraktní filosofický problém. To je spor, který se odehrává v duši každého člověka. Najdeme jej popsán u Ericha Fromma (1947).

Ve svobodné demokratické společnosti člověk potřebuje určité vlastnosti, aby se své svobody nebál a aby prožil svůj život aktivně, v souladu sám se sebou i s lidmi okolo. Tyto vlastnosti Erich Fromm shrnuje v pojmu „produktivní osobnost“. Základem této osobnosti je schopnost vyvažovat v sobě svůj vlastní pohled na svět a z něj vyrůstající potřeby s modely světa ostatních lidí spojenými s jejich požadavky. Tedy je potřeba dosáhnout „vyváženosti mezi stránkou subjektu a stránkou objektu“. Znamená to pohybovat se mezi „stažením se do sebe“ a vztahem k druhým. Jinými slovy řečeno, člověk potřebuje se naučit respektovat vlastní autonomii, i autonomii ostatních lidí. Obě polohy je nutné střídavě zaujímat, což si žádá vnitřní aktivitu, proto takovou osobnost můžeme vidět jako „produktivní“.

Když se tento pohyb mezi sebou a druhými lidmi nedaří, rozvíjí se „neproduktivní osobnost“. Ta ulpívá na jedné straně úkolu. „Masochistický“ a „sadistický“ charakter uvázl ve vztahu. Druhý je pak důležitější než on sám. Nemusí jít vždy o utrpení. Druhým lidem je možné se prostě buď podřízovat, nebo se snažit je ovládat. Člověk může zůstat uvězněný i ve druhém pólu. Může zůstat „stažený sám do sebe“. Pak druzí zůstávají nepochopitelní, nevypočitatelní, to si vyžaduje opatrnost a zvýšenou kontrolu všeho, co člověk dělá. Terminologicky hovoříme o obsedantním a kompulsivním myšlení a jednání, nebo o Freudově análním charakteru. Dvacáté století nabídlo lidem ještě jednu možnost, kterou Fromm popisuje jako „tržní charakter“. Takový člověk ani neřeší vlastní autonomii, tedy nebuduje si vlastní obraz světa, ani se nezabývá autonomií druhých. Prostě se chová tak, jak se právě žádá, nebo „jak se podle svého mínění může nejlépe prodat“. Tuto možnost popsal již Martin Heidegger (1967) jako neautentický modus bytí, jako životní postoj „ono se“.

K podobným závěrům dospěli i psychoanalytici v posledních desetiletích, když rozvinuli skupinovou analýzu, což je péče o skupinu lidí. Přitom objevili leccos nového, například fenomén skupinového nevědomí. Skupinové nevědomí vzniká záhy v pravidelně se setkávající skupině, která řeší společné úkoly. Členové skupiny nevědomě sdílejí určité postoje a způsoby řešení různých situací. Jeden ze skupinových analytiků, A. P. Tom Ormay (2015), dokonce navrhnul rozšířit Freudův strukturální model. Vedle klasických instancí id (ono, instinktivní impulsy), ego (já, koncepce sama sebe) a superego (nadjá, vnitřní kritik), rozpoznává ještě instanci „nos“, tedy „my“. Tato část duše obsahuje představy a přesvědčení o tom, co po nás chtějí lidé okolo. Co bez problémů dovolí, co požadují, a co si nepřejí, aby člověk dělal. I zde je spor mezi zájmy jedince a zájmy společenství představen jako spor uvnitř lidské duše.

Sociální svět člověka i jeho obraz v duši je extrémně složitý. Není snadné se v tom vyznat. Když člověk ve svém jednání udělá chybu, může to mít velmi neblahé následky jak pro jeho vlastní existenci, tak i pro pohodu ve společenství, ve kterém žije. Proto si každý člověk vytváří svůj vlastní obraz světa a jeho součástí jsou i pravidla, která dodržuje. To názorně ukazuje Dan Ariely v knize Jak drahá je nepoctivost (2012). A je přirozené, že v lidských skupinách i ve větších celcích dochází k nepsané dohodě, která pravidla budou respektována. Když se zamyslíme nad skupinami přátel, ve kterých se pohybujeme, snadno si uvědomíme, že tam existují jistá pravidla, co člověk může a co nemůže provést, něčemu se přátelé smějí a něčemu ne. Proměna vztahů ve zdravotní péči v minulém století ukázala, že nový konsensus může vzniknout i na státní či kontinentální úrovni. Můžeme proto očekávat, že se v naší civilizaci na nových pravidlech zase shodneme.

Jak začít?

V tradici naší civilizace máme mnohé koncepce použitelné i dnes. Příkladem může být Desatero. Je kodexem, uznávaným již tři tisíciletí. Můžeme je udělat základem mravnosti i dnes, pouze si musíme být vědomi, že v průběhu staletí docházelo k proměnám způsobů jeho aplikace. Na tyto proměny zdařile poukázal irský teolog Séan Fagan ve své knize Does Morality Change (2003)? Také současný papež František ukazuje porozumění pro změny v chápání praktických aplikací starých křesťanských zásad². Samozřejmě i naše filosofická tradice nabízí postoje a metody, které můžeme dále rozpracovávat.

Budeme také muset vzít vážně nové formulace a koncepce, které se již v tomto století objevují. Příkladem může být bestseller amerického nositele Nobelovy ceny za ekonomii z roku 2002 Daniela Kahnemana, Myšlení rychlé a pomalé

² Např. Post-Synodal Apostolic Exhortation Amoris Lætitia Of The Holy Father Francis. Vatican Press 2016. Dostupné z https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20160319_amoris-laetitia_en.pdf

(2012). Na první pohled nepřináší kniha zásadně nové pohledy. Myšlenku, že „naše mysl je náchylná k systematickým chybám“ (Kahneman, 2012, s. 16), vyjádřil jinými slovy již Sokrates ve svém „vědění nevědění“. Systém 1 a Systém 2 připomínají první a druhou signální soustavu I. P. Pavlova. Přínos této knihy spočívá v tom, že přináší nové popisy a vlastní vysvětlení těchto fenoménů, v souladu s výsledky empirických studií. Daniel Kahneman neřeší vztah emocí, instinktů a rozumu, ani vztahy mezi vědomím a nevědomím. Identifikoval dva režimy myšlení, přičemž samozřejmou součástí myšlení jsou i dojmy a pocity. Základem Systému 1 jsou „automaticky plynoucí dojmy a pocity“, které generují „překvapivě složité modely myšlenek“. Pouze pomalejší Systém 2 ale „dokáže konstruovat myšlenky v uspořádané sérii kroků“.

Tyto formulace se můžeme pokusit uvést do souladu s aristotelskou koncepcí ctností. Podle Jakuba Jirsy (2017) je ctnost „taková vlastnost, která určuje jednání člověka“, jde o „charakterovou vlastnost či rys, na jehož základě spolehlivě jednám v relevantní oblasti lidské činnosti.“ Základem ctnosti je návyk jednat určitým způsobem, ale pro své ctnostné jednání má člověk také důvody. Jazykem Daniela Kahnemana můžeme říci, že ctnost je jednání na základě myšlení v Systému 1, ovšem systematicky kultivované myšlením v Systému 2. Tato definice je v souladu s tvrzením Aristotela, že „... i rozumná složka bude dvojí, jedna má vlastně rozum a má jej sama v sobě, druhá jej má jako dítě, které jest poslušno svého otce.“ (Aristoteles, 2009).

Pro budování nové každodenní morality bychom si měli uvědomit, že mnohé lidské činnosti mají ve svých základech podmínky tak samozřejmé, že je nenajdeme ani v učebnicích. Například když chceme stavět dům, musíme vyhovět třem takovým pravidlům. Musíme stavět na vodorovné ploše, stěny stavět svisle a při konstruování domu musíme znát pravý úhel.

V mezilidských vztazích najdeme také tři základní pravidla, která obvykle v učebnicích etiky nenajdeme. Ta pravidla jsou: Úcta k pravdě, dodržování dohod, spravedlnost.

Úcta k pravdě není souhlas s nějakou vědeckou, filosofickou nebo ideologickou pravdou. Je to vědomí faktu, že držitelem pravdy není nikdo z nás. Pak je to nárok na mne, abych líčil události tak, jak se skutečně staly. A v dialogu s druhými opakovaně klást i přijímat otázky typu „nebylo to přece jen trochu jinak?“ Projevem malé úcty k pravdě a překážkou při jejím hledání je jakákoliv „bublina“. Sociální, filosofická, vědecká, ideologická. Dodržování dohod znamená jednat vždy podle toho, jak jsme se dohodli. Je to uznaným základem fungování demokratické společnosti. Názorný příklad z všedního života: Zdravotní sestra má v sobotu službu a dohodne se s manželem, že bude hlídat děti. V sobotu ráno se ale manžel oblékne a odchází. Prostě se rozhodl dělat něco jiného. Tak se vztah vybudovat rozhodně nedá.

Spravedlnost také není jednání podle nějakých ideologických tezí. Již Aristoteles definoval distributivní spravedlnost jako přidělení každému, co mu náleží. Jenomže shoda o tom, co komu náleží, není snadná. Proto základem spravedlnosti je otázka k sobě samému: „Mám já skutečně nárok na to, co chci?“ „Nemá na to nějaký nárok i někdo druhý?“ Teprve když si všichni položí tuto otázku, je možná dohoda o tom, jak se rozdělíme.

Když se nad tím vším zamyslíme, můžeme připustit, že na těchto základech můžeme vybudovat nový etický konsensus. Má to dvě podmínky: Ochotu se morálkou zabývat a solidní debatu ve veřejném prostoru.

Zdroje

- Ariely, D. (2012). *The Honest Truth About Dishonesty: How We Lie to Everyone---Especially Ourselves*. HarperCollins.
- Ariely, D. (2012). *Jak drahá je nepoctivost?* Práh, Praha
- Aristoteles. (2009). *Etika Nikomachova*. Rezek, Praha. (překlad A. Kříž) (Eth. Nic. 1103a)
- Fagan S. (2003). *SM: Does Morality Change?* The Columba Press. Dublin
- Fromm, E. (1947). *Man for Himself: An Inquiry Into the Psychology of Ethics*. Rinehart.
- Fromm, E. (1997). *Člověk a psychoanalýza*. Aurora, Praha
- Heidegger, M. (1967). Sein und Zeit. In Husserl E. (Ed.) *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*. Band VIII, Elfte, unveränderte Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
- Heidegger, M. (1996). *Bytí a čas*. OIKOYMENH, Praha
- Jirsa, J., Cívik, M., Düwell, M., Fulka, J., Hejduk, T., Hříbek, T., Pacovská, K., Sirovátka, J., Thein, T. (2017): *Přístupy k etice III*. Filosofia
- Jirsa, J. (2021). Jednej tak, jak by jednal ctnostný člověk [online]. 1 - 33 [cit. 2021-4-30]. Dostupné z: https://www.academia.edu/37621522/_Jednej_tak_jak_by_jednal_ctnostny_C3%BD_%C4%8Dlov%C4%9Bk_etika_ctnost%C3%AD_a_jej%C3%AD_probl%C3%A9my
- Kahneman, D. (2012). *Myšlení rychlé a pomalé*. Jan Melvil Publishing, Brno.
- Kahneman, D. *Thinking Fast and Slow*. Penguin Books Ltd 2012.
- Lipovetsky, G. (1992). *Le Crépuscule du devoir: L'éthique indolore des nouveaux temps démocratiques*. Gallimard.
- Lipovetsky, G. (2011). *Soumrak povinnosti: Bezbolestná etika nových demokratických časů*. Prostor, Praha
- Ormay, A. P. T. (2011). Mirror neurons, sociality and the species homo sapiens. In: Hopper, E., Weinberg, H. (Ed). *The Social Unconscious in Persons, Groups and Societies, Volume 1: Mainly Theory*. Karnac Books Ltd. London
- Hopper, E., Weinberg, H. (2015). Sociální nevědomí u osob, skupin a společností. 1. díl: Převážně teorie. Zrcadlové neurony, socialita a druh homo sapiens, Výbor pro péči o Prix Irene, Praha
- Patočka, J. (1992). *Přirozený svět jako filosofický problém*. Československý spisovatel, Praha
- Patočka, J. (1990). *Die natürliche Welt als philosophisches Problem*. Stuttgart, Klett-Cotta, Ausgewählte Schriften III: Phänomenologische Schriften I,
- Patočka J. (17. 5. 2016). *Le monde naturel comme problème philosophique*. Bibliotheque Des Textes Philosophiques. Librairie Philosophique, J. Vrin
- Patočka, J. (1990). *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Academia, Praha
- Post-Synodal Apostolic Exhortation Amoris Lætitia Of The Holy Father Francis. Vatican Press 2016. Dostupné z https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20160319_amoris-laetitia_en.pdf
- Tugendhat, E. (1993). *Vorlesungen über Ethik*. Suhrkamp, Berlin
- Tugendhat, E. (2004). *Přednášky o etice*. Oikoymenh, Praha
- Waal de, F. (2009). *The Age of Empathy. Nature's Lessons for a Kinder Society*. Harmony Books, New York
- Waal de, F. (2006). *Primates and Philosophers: How Morality Evolved*. (Edited by Stephen Macedo & Josiah Ober). Princeton Univer. Press. Princeton

Etika v právních vědách

Etika ve vzdělávání

Etika ve zdravotnictví

Vliv případné ratifikace Istanbulské úmluvy na řešení rozvodových sporů v České republice

Jitka Fialová¹

Abstrakt: Úvod: Úmluva Rady Evropy o prevenci a potírání násilí vůči ženám a domácího násilí (Istanbulská úmluva) je nejobsáhlejší mezinárodní dohodou zabývající se tímto závažným porušováním lidských práv. Směřuje k nulové toleranci vůči takovému násilí, kdy úhelnými kameny jsou prevence násilí předně v podobě prosazování genderové rovnosti ve společnosti, dále pak ochrana obětí a stíhání pachatelů. Na Úmluvu se rozcházejí názory nejen laické, ale i odborné veřejnosti.

Cíl: Analyzovat možné dopady ratifikace Istanbulské úmluvy na řešení rozvodových sporů ve specifickém prostředí České republiky, předně v situaci, kdy se v rozvodovém řízení objeví falešné obvinění z násilí.

Metody: Kvalitativní analýza dokumentů Úřadu vlády ČR – odboru pro rovnost žen a mužů, dokumentů evropské agentury EIGE a rozhodnutí kontrolního orgánu Rady Evropy GREVIO. Je stanoveno šest právně-etických otázek, na něž se hledají odpovědi.

Výsledky: Česká republika po legislativní stránce splňuje vše, co Istanbulská úmluva požaduje a v krátkodobém horizontu nebude případná ratifikace v oblasti rozvodových řízeních znamenat větší změnu. Na základě analýzy evropských dokumentů a rozhodnutí GREVIO však lze konstatovat, že není dostatečně zajištěno, že do budoucna nezvýhodní ženy a nebude mít negativní vliv na využívání interdisciplinární spolupráce v rámci cochemské praxe. Zároveň může dojít k zvýšení diskriminace otců, kterou už v souvislosti s českými opatrovníckými řízeními konstatoval Ústavní soud i Evropský soud pro lidská práva ve Štrasburku.

Klíčová slova: Istanbulská úmluva, křivá obvinění, diskriminace mužů

1 Úvod

Domácí násilí je významným sociálně-patologickým jevem. V českém prostředí patřilo mezi dlouho tabuizovaná témata a čteněji tematizováno začalo být až kolem roku 2000 (Topinka, 2016).

Aktuálně v České republice platí Listina základních práv a svobod a v trestním zákoníku lze najít například trestné činy omezování osobní svobody (§ 171), vydírání (§ 175), útisk (§ 177), znásilnění (§ 185), sexuální nátlak (§ 186), pohlavní zneužití (§ 186), týrání osoby žijící ve společném obydlí (§ 199), ohrožování výchovy dítěte (§ 201), svádění k pohlavnímu styku (§ 202), ublížení na zdraví (§ 146) a těžké ublížení na zdraví (§ 145), kde jsou trestní sazby až 16 let. Od 1. ledna 2017 platí také zákon č. 135/2006 Sb. Na ochranu před domácím násilím, který zavedl tzv. institut vykázání, jenž dává policistům pravomoc vykázat násilnou osobu na 10 dní ze společného obydlí (Vitoušová & Durdík, 2006). Po tuto dobu se ohroženým osobám věnují pracovníci intervenčních center, kteří jim poskytují psychosociální a právní pomoc (tamtéž).

Česká republika má zpracovaný *Akční plán vlády pro prevenci domácího a genderově podmíněného násilí* a každý rok vyhodnocuje jeho postupné plnění. Akční plán vypracovává Odbor rovnosti žen a mužů Sekce pro lidská práva Úřadu vlády ČR společně s Výborem pro prevenci domácího násilí a násilí na ženách, který je pracovním orgánem Rady vlády pro rovnost žen a mužů (*Akční plán prevence domácího a genderově podmíněného násilí na léta 2019- 2020*, 2019). Plán navazuje na řadu lidskoprávních úmluv a strategických dokumentů v oblasti rovnosti žen a mužů a dalších dokumentů přijatých na evropské a mezinárodní úrovni, kdy jako jeden ze zdrojů inspirace využívá i Istanbulskou úmluvu, jejíž ratifikaci ale podle svého tvrzení nepředjímá.

¹ Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, J. Boreckého 1167/27, 370 11 České Budějovice, email: fjiagit@post.cz

Zmíněná Istanbulská úmluva, celým názvem Úmluva Rady Evropy o prevenci a boji proti násilí na ženách a domácímu násilí (dále jako Úmluva nebo jen IÚ) je se svými 81 články nejobsáhlejší² mezinárodní dohodou zabývající se tímto závažným porušováním lidských práv. Její hlavní cíl je chránit ženy před veškerými formami násilí a upravuje v tomto směru různé mechanismy prevence, stíhání a potlačení násilí proti ženám a domácího násilí (dále i jako DN).

Přijata byla Výborem ministrů Rady Evropy dne 7. 4. 2011 a k podpisům byla otevřena 11. května 2011. Ze 47 států Rady Evropy ji k červenci 2020 podepsalo 45 z nich, ratifikovalo ji 34 států (viz obrázek 1 níže), některé země připojili připomínky (*Chart of signatures and ratifications of Treaty 210*, 2020). Česká republika Úmluvu podepsala 2. května 2016 jako 41. země v pořadí³, ratifikace se stále odkládá⁴. Svůj podpis k Úmluvě 13. 6. 2017 připojila i Evropská unie a prostřednictvím několika rezolucí⁵ už vyzvala všechny členské státy k ratifikaci (Scheu, 2018).

Obrázek 1 Přehled podpisů a ratifikací Istanbulské úmluvy k 1. červenci 2019. (Istanbul Convention, 2020)

Na Istanbulskou úmluvu se rozcházejí názory nejen laické, ale i odborné veřejnosti, a to jak v Česku⁶, tak i v dalších zemích Rady Evropy – např. Slovensko⁷, Maďarsko⁸ a Bulharsko⁹ už avizovaly, že k ratifikaci nepřistoupí. Specifickou kapitolou je pak Polsko, kde tamní ministerstvo spravedlnosti už iniciovalo odstoupení od Úmluvy¹⁰, což se setkalo s ostrou kritikou i ze strany Rady Evropy¹¹, ačkoliv je s touto možností počítáno v článku 80 IÚ (Council of Europe, 2011). V tomto kontextu je vhodné zmínit také fakt, že od Úmluvy pravděpodobně odstoupí také Turecko. V zemi to vyvolalo protesty žen¹², kampaň proti tomuto rozhodnutí dále spustila i třeba nezisková organizace Amnesty international¹³.

V českém prostředí se Úmluva dostala do širšího povědomí veřejnosti až v říjnu 2018, kdy Česká ženská lobby podala trestní oznámení na emeritního ministra školství a kněze prof. Petra Piťhu za údajné šíření poplašné zprávy o Úmluvě¹⁴

² Pro srovnání: Evropská úmluva o lidských právech, která pokrývá mnohem širší lidskoprávní záběr, obsahuje jen 59 článků. Také Interamerická úmluva o prevenci, trestání a odstranění násilí na ženách z roku 1994 (tzv. Úmluva Belem do Pará), věnována stejnému tématu, si vystačila s 25 články.

³ Viz např.: <http://www.dejmezzenamsanci.cz/aktuality/ceska-republika-se-jako-41-zeme-pripojila-k-istanbulske-umluve/>

⁴ Více informací k poslednímu vývoji např.: <https://denikn.cz/minuta/407679/>

⁵ Viz např. v tiskové zprávě Evropského parlamentu s názvem *Boj proti násilí na ženách: všechny země EU musí ratifikovat Istanbulskou úmluvu z 13. 3. 2018*, dostupná z: <https://www.europarl.europa.eu/news/cs/press-room/20180309IPR99425/boj-proti-nasili-na-zenach-vsechny-zeme-eu-musi-ratifikovat-istanbulskou-umluvu>

⁶ Viz např. <https://advokatnidenik.cz/2019/08/01/na-istanbulskou-umluvu-se-rozchazeji-nazory-laicke-i-odborne-verejnosti/>

⁷ Viz např.: <https://www.echo24.cz/a/S9GNs/slovaci-drtive-odmitli-kontroverzni-istanbulskou-umluvu>

⁸ Ratifikační proces odmítl maďarský parlament, viz např.: <https://advokatnidenik.cz/2020/05/11/madarsky-parlament-prijal-usneseni-proti-istanbulske-umluve/>

⁹ V Bulharsku tamní Ústavní soud prohlásil, že IÚ není slučitelná s bulharskou Ústavou – viz např. <https://eurozpravy.cz/zahranicni/eu/230865-sireni-genderove-ideologie-bulharsko-se-razne-postavilo-proti-istanbulske-umluve/>

¹⁰ Viz např.: https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/istanbulska-umluva-genderova-studia-polsko-madarsko-rumunsko-odstoupeni-svoboda.A200729_091239_zahranicni_vlc

¹¹ Viz např. tisková zpráva generální tajemnice Rady Evropy Marije Pejčinović Burić s názvem *Poland should not withdraw from the Istanbul Convention*, says Secretary General z 16. 7. 2020, dostupné z: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/-/poland-should-not-withdraw-from-the-istanbul-convention-says-secretary-general>

¹² Viz např.: <https://edition.cnn.com/2020/08/05/europe/turkey-gender-protests-istanbul-convention-intl/index.html>

¹³ Více informací zde: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/08/turkey-convention-on-combating-violence-against-women-must-be-implemented-not-abandoned/>

¹⁴ Státní zástupce v lednu 2019 rozhodl, že podání bylo nedůvodné – viz např. https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/ceska-zenska-lobby-monsignor-petr-pitha-trestni-oznameni.A190114_142514_domaci_lre

(Stelzerová & Poláková, 2018). V textu tiskové zprávy bylo jako jeden z přínosů Úmluvy zmíněno vytvoření systému provázané péče, aby se dále nestávalo, že bude týraná žena nucena dále potkávat bývalého partnera, jelikož dítě bylo svěřeno do střídavé péče.

Je relevantní požadavek pokládat společenské i právně-etické otázky, jak je možné, že tato konkrétní smlouva vyvolává tak protichůdné reakce, kdy na jedné straně jsou pořádány nákladné¹⁵ osvětové kampaně¹⁶ a vydávány podporující rezoluce¹⁷, a na straně druhé se sahá k tak bezprecedentnímu kroku, jako je odstoupení od ratifikace mezinárodní lidsko-právní smlouvy? Skutečně za odmítavými reakcemi stojí jen dezinformační kampaně¹⁸, nebo naopak odrazuje např. fakt, že v severských zemích, které jsou velmi rovnostářské a tzv. gender equality index¹⁹ zde dosahuje nejvyšších hodnot, je i nejvíce nejtěžších zločinů proti ženám včetně femicidy²⁰ a nejen v odborné literatuře se proto setkáváme s pojmem „the nordic gender equality paradox“ (Wemrell et al., 2019)?

2 Výsledky

V tomto příspěvku bude dále rozebrán předně právně-etický rozměr problematiky, kdy bude dán důraz na oblast rozvodových sporů a případného vlivu na výskyt falešných obvinění z násilí. Nastíněno bude 6 situací, které by po ratifikaci Úmluvy mohly v českém prostředí nastat, bude-li interpretována příliš dynamicky a jestli už jsou důkazy, že se tak může stát.

2.1 PRVNÍ NEZNÁMÁ – Bude ČR využívat princip nulové tolerance k násilí?

„Domácí násilí představuje závažný psychosociální jev, s mnohočetnými a dlouhodobými traumatizujícími dopady na psychiku oběti i její širší sociální život.“ (Čírtková et al., 2010) Je o to víc zraňující, že agresorem je blízká osoba, k níž má oběť emocionální vztah, který často stojí za skutečností, že oběť násilníka jednoduše neopustí a z podstaty cyklických projevů domácího násilí (dále i jen DN) může podlehnout představě, že se situace ještě zlepší (tamtéž). Cyklickou podobu (kruh domácího násilí) dále vysvětluje např. Holá a kol. (2016), jež rozlišují fázi vytváření napětí, období týrání a období usmířování. (Holá et al., 2016)

Istanbulská úmluva domácí násilí definuje v čl. 3 *Definice* mnohem širěji a obecněji než výše citovaní autoři: domácím násilím se v ní rozumí všechny činy fyzického, sexuálního, psychického nebo ekonomického násilí, k nimž dojde v rámci rodiny či domácnosti, nebo mezi bývalými či současnými manželi a partnery, bez ohledu na to, zda pachatel sdílí nebo sdílel společné bydliště s obětí. (Council of Europe, 2011).

K četnosti, tedy typickému opakujícímu se cyklu domácího násilí, se Úmluva blíže nevyjadřuje. Z článku 46 *Přítěžující okolnosti* odstavce b) však lze vyčíst, že za přítěžující okolnost má být bráno jakékoliv opakování jednoho trestného činu, kterým je dle čl. 40 *Sexuální obtěžování* jakákoli forma nežádoucího verbálního, neverbálního nebo fyzického jednání, jehož následkem může být narušena důstojnosti osoby. (Council of Europe, 2011) I zde je tak definice velmi expanzivní a odpovídal by jí i třeba jen vtíp²¹, který ženu urazí nebo „nepříjemné zírání“²².

V článku 50 *Okamžitá reakce, prevence a ochrana* je pak požadováno, aby příslušné agentury pro prosazování zákonnosti reagovaly bezodkladně a přiměřeně na veškeré formy násilí spadající do působnosti této úmluvy a nabídly adekvátní a okamžitou ochranu obětem. (Council of Europe, 2011) Vzhledem k tomu, že slovo „přiměřeně“ je poměrně

¹⁵ Např. Evropský parlament Parlament mj. vyčlenil částku 193,6 milionu eur, která by se v letech 2021-2027 měla v rámci [programu Práva a hodnoty](#) využít na opatření pro prevenci (a tedy i informační kampaně) a boj proti všem formám násilí na základě pohlaví.

¹⁶ Zde je myšlena předně kampaň #zaistanbul, k níž lze najít víc informací např. v tiskové zprávě vlády s názvem Ministr Dienstbier podpořil celosvětovou kampaň za ukončení násilí na ženách z 13. 2. 2015; dostupné z: <https://www.vlada.cz/cz/clenove-vlady/pri-uradu-vlady/jiri-dienstbier/aktualne/ministr-dienstbier-podporil-celosvetovou-kampan-za-ukoncen-nasili-na-zenach-126747/>

¹⁷ Myšlena je např. Usnesení Evropského parlamentu o odmítavých reakcích vůči ženským právům a rovnosti žen a mužů v EU z 6. 2. 2019, dostupné z: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-8-2019-0096_CS.html

¹⁸ portál Seznam Zprávy konspirační teorie spojené s Úmluvou označil za největší fake news roku 2018, viz: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/top-5-nejvetsich-fake-news-ktere-loni-kolovaly-internetem-62806>, o dezinformační kampani mluví i vládní Odbor pro rovnost a mužů (Marvánová Vargová, 2018).

¹⁹ Viz stránky agentury EIGE: <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2019/SE>

²⁰ Téma se mnohokrát objevilo i v běžných médiích, namátkou: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/06/10/the-best-countries-for-gender-equality-may-also-have-a-domestic-violence-problem/>

<https://www.forbes.com/sites/realspin/2016/02/18/bernie-sanders-scandinavian-utopia-is-an-illusion/#454b35491aab>

či <https://www.thelocal.se/20190329/number-of-victims-of-fatal-domestic-violence-in-sweden-doubled-last-year>

²¹ Vtíp či nepříjemný komentář už zmiňuje ve svém výzkumu ohledně násilí na ženách agentura FRA – viz vysvětlení na str. 29 reportu (European Union Agency for Fundamental Rights, 2014)

²² Specifickým feministickým termínem je i tzv. „male gaze“ – viz <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100128610>. V tomto kontextu je možné zmínit také to, že v rámci preventivních akcí spojených s kampaní #metoo v anglosaské sféře, vydala např. firma Netflix pro své zaměstnance instrukce, v nichž „zírání delší než 5 vteřin“ zakázali. Viz např.: <https://www.nationalreview.com/2018/06/netflix-five-second-staring-rule/>

subjektivní a Úmluva obecně vychází z principu nulové tolerance k násilí, jako je to uplatňováno např. v severských zemích²³, není do budoucna jisté, zda to zbytečně neztluší řešení opatrovnických sporů, protože u takto širokých definic už by mohlo být za domácí násilí považováno téměř cokoliv. Různých obvinění z násilí by tak rozhodně přibýlo.

2.2 DRUHÁ NEZNÁMÁ – Bude za domácí násilí bráno i neplacení výživného?

Zvláštní pozornost je třeba věnovat také definici ekonomického násilí, které Akční plán vlády proti násilí podrobněji nevysvětluje. Dvořáčková (2017) jej definuje jako úmyslné zneužívání ekonomické moci za účelem ovládnutí a kontrolování druhé osoby. „*Typicky se projevuje jako neposkytování peněz na provoz domácnosti, znemožnění přístupu k rodinným příjmům, příp. nucení žádat o peníze, každodenní kontrola nákupů, zákaz chození do práce a tím udržování ekonomické závislosti, neplacení nákladů spojených s bydlením, absolutní kontrola nad příjmy a výdaji oběti*“ (Dvořáčková, 2017). Istanbulská úmluva definici neupřesňuje, Důvodová zpráva jen zmiňuje, že se více objevuje u žen, proto je také genderově podmíněná („Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence“, 2011).

V publikaci agentury EIGE (*Terminology and indicators for data collection: Rape, femicide and intimate partner violence*, 2017) je uvedeno, že ekonomické násilí je jakékoliv chování, které partnerovi způsobí finanční škodu včetně např. neplacení výživného. Stejná agentura pak v publikaci *Understanding intimate partner violence in EU* z roku 2019 už do pojmu partnerského násilí zahrnuje i krádež či poškození nějaké věci (European Institute for Gender Equality, 2019).

Pokud by k podobnému rozšíření chápání pojmu ekonomického násilí mělo dojít i v rámci české ustálené praxe, stal by se neplatící rodič ještě i „násilníkem“, kdy by tato stigmatizace mohla rodičovský konflikt vyeskalovat natolik, že povinný rodič zcela ztratí motivaci dostát svým závazkům. Také je zde nebezpečí relativizace celého vážného tématu domácího násilí, protože důvodem neplacení výživného nemusí být touha ukázat svou dominanci a ublížit partnerovi, ale např. i jen prostá neschopnost splácet kvůli nesprávně vypočítané výši výživného²⁴.

2.3 TŘETÍ NEZNÁMÁ – Může prosazování teorie genderově podmíněného násilí při rozvodech zvýhodnit ženy?

Istanbulská úmluva staví na přesvědčení, že násilí je genderově podmíněné a týká se asymetricky více žen. V preambuli Úmluvy se můžeme dočíst, že je násilí na ženách projevem historicky nerovných mocenských vztahů mezi ženami a muži, které vedly k dominanci mužů nad ženami a „*je klíčovým společenským mechanismem, nutícím ženy do podřízeného postavení vůči mužům*“ (Council of Europe, 2011).

Mezi odborníky na domácí násilí však nepanuje jednoznačná shoda na tom, že je domácí násilí až takto genderově asymetrické a na základě různých kritérií existují k této problematice přístupy i zcela opačné²⁵ (Herdová et al., 2016). Velkou srovnávací studii k této problematice nabízí např. Straus (2010) ve své práci *Třicet let popírání důkazů o genderové symetrii v násilí partnerů: implikace pro prevenci a léčbu*, v níž mj. srovnal více než 200 studií, které prokázaly, že míra násilí mužů a žen je zhruba stejná a popsál 7 strategií, jak se odpůrci tyto důkazy snaží skrýt, popřít nebo zkreslit (Straus, 2010).

Faktem zůstává, že není úplně snadné určit, jaká je míra domácího násilí na mužích. Dvořáčková (2017) v této souvislosti potvrzuje, že data ohledně násilí na mužích jsou prozatím spíše sporá, což není pouze nějaký český nedostatek, i řada rozsáhlých mezinárodních šetření se věnuje primárně násilí na ženách (Dvořáčková, 2017). Čírtková a kol. (2010) v této souvislosti představuje **teorii fenoménu dvojích dveří** - první dveře jsou totožné bez ohledu na pohlaví, druhé dveře jsou specifické přímo pro muže. Týkají se konkrétně společenské stigmatizace muže, který přizná, že je týrán, což je v přímém konfliktu se stereotypními představami o mužích a ženách. Týraní muži zároveň sebe sami velmi dlouho nevnímají jako oběti domácího násilí a váhají kontaktovat policii, protože se obávají, že jim neuvěří a budou stíháni oni²⁶.

²³ Zvláště citlivé jsou tyto státy předně v případech násilí na dětech, kdy Švédsko zakázalo fyzické tresty už v roce 1979 jako první na světě – viz <https://sweden.se/society/smacking-banned-since-1979/>. V Norsku rodiče např. musí počítat s tím, že za jeden pohrabelek dítěti mohou jít až na 6 měsíců do vězení, platit vysoké pokuty a podobné případy často končí úplným odebráním dětí z rodiny a předáním pěstounům. Jeden z příběhů, kdy matka dostala pokutu za bití a děti skončily v pěstounské péči, přinesla idnes.cz v rozhovoru s Norem Torem Berglidem – viz https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/norsko-odebirani-deti-barnevern-socialni-sluzba-tor-age-berglid-rodice-barnets-beste.A180730_141647_zahranicni_fer.

²⁴ Např. daňová poradkyně Veronika Mindlová provozující web vyzivne.com při semináři o výživném v PSP 26. 10. 2018 prezentovala přehled chyb, ke kterým dochází při výpočtu výživného soudci, jednou z nich byl i výpočet alimentů z celého hrubého příjmu firmy. Více: <https://vyzivne.com/pozvanka-na-seminar/>

²⁵ Srov. např. práce odborníků zastávajících teorii tzv. „genderového skepticismu“, např. zde: <http://www.work-with-perpetrators.eu/index.php?id=101&L=0>

²⁶ Podobnou zkušeností si prošel i spoluautor tohoto textu – viz <https://hradecky.denik.cz/zlociny-a-soudy/prelom-soud-priznal-muzi-odskodneni-za-stalking-od-dvou-zen-20140425.html>

(Čírtková et al., 2010) Stejní autoři pak mají za to, že by bylo vhodné přehodnotit základní stanovisko, že oběťmi domácího násilí jsou v drtivé většině ženy.

V kontextu rozvodových řízení může přílišné vyzdvihování fenoménu násilí na ženách způsobit, že dojde k pozitivní diskriminaci žen, které získají při rozvodu výhodu, protože žena může být automaticky brána za oběť. Falešných obvinění vůči mužům by tak opět mohlo přibýt.

2.4 ČTVRTÁ NEZNÁMÁ – Půjde spolehlivě prokázat, že žena muže krivě obvinila?

V článku 27 *Ohlašování* Istanbulská úmluva požaduje, aby ratifikující státy podporovaly v ohlašování kompetentním organizacím či úřadům kohokoli, kdo se stal svědkem aktu násilí spadajícího do působnosti Úmluvy, nebo kdo má rozumný důvod se domnívat, že takovýto akt byl spáchán anebo lze očekávat, že bude spáchán v budoucnu (Council of Europe, 2011). V čl. 49 IÚ *Obecné závazky* je pak požadováno, aby vyšetřování a soudní stíhání v souvislosti s veškerými formami násilí spadajícími do působnosti této úmluvy²⁷, bylo provedeno bez zbytečných průtahů, a aby na všech stupních trestního řízení byla brána v úvahu práva oběti. Zároveň je v článku 18 *Všeobecné závazky* v odstavci 4 řečeno, že poskytnutí služeb nebude vázáno na ochotu oběti podat žalobu anebo svědčit proti pachateli (tamtéž). V článku 55 *Řízení Ex parte a ex officio* je pak ještě upřesněno, že vyšetřování nebo stíhání skutků²⁸ nebude zcela závislé na ohlášení nebo stížnosti podané obětí, a řízení může pokračovat i tehdy, pokud oběť své podání nebo stížnost stáhne.

Jinými slovy, pokud i byť jen domněle spáchané násilí či podezření na budoucí násilí v rodině nahlásí např. soused, tchyně či milenec matky, kteří by mohli mít nějaký osobní zájem na tom poškodit partnera ženy, budou se tím muset orgány činné v trestním řízení zabývat a potenciální oběti okamžitě poskytnout maximální ochranu, a to i v případě, kdy by domnělá oběť vše popřela či odmítala vypovídat.

Smyslem vypsání výše uvedeného je předně upozornit, že může dojít k zneužití dobře míněné ochrany žen, která je vhodná v případech, kdy se domácí násilí objevuje ve formě tzv. intimního terorismu a oběť se pachatele bojí natolik, že by proti němu nevypovídala – jak už ale bylo v tomto textu řečeno, toto je jen jedna z více forem partnerského násilí. Pokus o zneužití pak může přijít jak od zmíněných osob²⁹, tak i od rozvádějící se ženy, která bude chtít získat výhodu při soudním řízení, aby např. děti byly svěřeny jen do její výhradní péče.

Pro ženu, která se z různých důvodů rozhodne „zničit“ partnera, by se Istanbulská úmluva mohla stát mocným nástrojem i kvůli skutečně vysokému stupni ochrany potenciálních obětí. Dle čl. 56 *Ochranná opatření* odstavce d) h) a i) totiž žena/ oběť může podávat výpověď jen pomocí prostředníka³⁰, který za ni i podá svědectví u soudu v její nepřítomnosti. Díky odstavci g) stejného článku by pak v prostorách soudu a dalších institucí měla mít i zajištěno, že ke kontaktu s údajným agresorem dojde jen v nezbytném minimu, protože bude snaha nevystavit ženu sekundární viktimizaci. Ve prospěch jí bude hrát i ustanovení čl. 54 *Vyšetřování a důkazy*, kde je požadováno, aby v kterémkoli občanském či trestním řízení byly důkazy vztahující se k předchozím sexuálním vztahům a chování oběti připuštěny pouze tehdy, bude-li to relevantní a nezbytné (Council of Europe, 2011).

Toto vše by pak značně zkomplikovalo a předně oddálilo odhalení účelového obvinění, které by v později navazujícím trestním řízení spadalo pod § 345 trestního zákoníku č. 40/2009 Sb., kde by ženě hrozilo odnětím svobody na jeden rok až pět let.

Na tuto možnost zneužití Úmluvy upozorňuje např. i Daniela Kovářová, bývalá ministryně spravedlnosti, mediátorka a prezidentka Unie rodinných advokátů, která je k Úmluvě velmi kritická³¹ (Kovářová, 2018). Určitě by bylo možné polemizovat o tom, v kolika případech by se výše popsané mohlo stát a porovnat to s počty obětí, jimž by takto nastavený systém naopak mohl i zachránit život, to ale není účelem tohoto textu, který pouze upozorňuje na to, že případy účelových obvinění ze sexuálního násilí se už nyní objevují³² nejen při opatrovnických sporech a Istanbulská úmluva je nijak nereflektuje.

²⁷ Tedy i v případě sexuálního obtěžování definovaného čl. 40, jak už bylo popisováno výše

²⁸ Zde už jsou myšleny jen články 35, 36, 37, 38 a 39

²⁹ Se sousedem může být v rodina v rozporu z různých důvodů, tchyni může monitorovat přehnaná starost, milence pak např. pomsta či snaha o urychlení rozchodu původního páru.

³⁰ Typicky ženské neziskové organizace.

³¹ Mj. ji nazvala i „ideologickým zlem“, viz: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/istanbulska-umluva-urad-vlady-zeny-domaci-nasili-komentare-glosy-nazory.A190913_104404_zahranicni_jadv

³² Viz např. (Čírtková, 2017)

2.5 PÁTÁ NEZNÁMÁ – Může jedna facka zabránit dohodě při rozvodu?

Kovářová (2018) i další odborníci³³ považují za nejasný také článek 48 Úmluvy s názvem *Zákaz povinných postupů alternativního řešení sporu a vynášení rozsudků v tomto duchu*, který zakazuje využití povinných postupů alternativního řešení sporu, včetně mediace a smírčího řízení (Council of Europe, 2011). Pod tuto definici spadá i řešení sporu pomocí stále známějších cochemské praxe/ interdisciplinární spolupráce, která je díky edukaci rodičů a vysvětlování principu společné rodičovské odpovědnosti za dítě preventivním opatřením v eskalaci sporů, kdy ty dlouholeté a skutečně vyhocené nezhoda končí i obviňováním z násilí, ať už kvůli zvýšené citlivosti jednoho z rodičů nebo účelově.

U cochemské praxe probíhá intenzivní edukace rodičů, při níž se mají spolu potkávat, protože je zásadní jejich vzájemné komunikace. Ve zmíněném českém Akčním plánu proti násilí je ale v opatření 18 kritizováno, že je u rozvodů běžně navrhována mediace, což by se mělo měnit. Akční plán tak už plně reflektuje čl. 48 IÚ a ratifikace by v tomto směru nepřinesla žádnou změnu. Celkově však tento požadavek může dostat soudce i další pracovníky SPOD do komplikované situace, jestli mají rodiče nejprve edukovat nebo zjišťovat, jestli v rodině nedošlo k nějaké formě genderově podmíněného násilí tak, jak jej definuje Úmluva a využití postupů cochemské praxe by tak bylo rovnou kontraindikováno.

Z dosavadních rozhodnutí kontrolního orgánu GREVIO totiž vyplývá, že už pouhé automatické nastavení mediace u rozvodu je interpretováno jako povinnost, která znevýhodňuje ženu (GREVIO, 2020)³⁴. U Dánska³⁵ GREVIO naléhavě žádalo příslušné autority, aby uznaly nerovnováhu moci ve vztazích zatížených násilím a zajistili v těchto případech rodičům oddělené setkávání a zajistili také, aby právo dítěte na setkávání se s rodičem neohrozilo právo matky a dětí na bezpečnost. U Itálie³⁶ konstatovali, že země nemá nařizeny žádné povinné alternativní řešení sporů souvisejících s násilím, ale našli důkazy, že mediační proces je de facto vynucován při opatrovnických sporech, čímž odporuje čl. 48. Odborníci v oblasti prý selhali v identifikaci a správném pojmenování domácího násilí, když jej označili za párové násilí, a proto využili mediace, při níž byly údajně ženy a děti označeny za viníky činů agresora a zažívaly sekundární viktimizaci. Nejlepší zájem dítěte a udržení vztahu dítěte s útočníkem byly prioritizovány před právy oběti, čímž se jen prodloužili útočnickův pocit nadvlády a moci. Profesionálové tak nepostupovali podle pokynů Istanbulské úmluvy a vystavily oběti riziku dalšího možného zneužití.

K dispozici jsou i další rozhodnutí, která ukazují, že GREVIO je v interpretaci čl. 48 skutečně velmi striktní, a i když mají jejich závěry pouze „doporučující charakter“ a země je nemusí zavést, je a postupem času bude vytvářen stále větší tlak na dodržení. Jedna facka tak do budoucna může zabránit rozvodové dohodě, protože už to bude klasifikováno jako násilí a v těchto případech má mít ochrana práv oběti přednost.

2.6 ŠESTÁ NEZNÁMÁ – Budeme rodiče kvůli násilí zbavovat rodičovských práv?

Otázky vyvolává také článek 31 *Svěření do péče, právo na návštěvy a bezpečnost*, v němž je požadováno, aby při rozhodování o svěření do péče a právu na návštěvu dítěte byly brány v úvahu násilné incidenty, spadající do působnosti této úmluvy, kdy mají ratifikující strany učinit nezbytná legislativní i jiná opatření, aby uplatnění veškerých práv spojených s péčí a návštěvou dítěte neohrožovalo práva a bezpečnost oběti či dětí (Council of Europe, 2011).

Pokud se podíváme na rozhodnutí kontrolního orgánu GREVIO ohledně tohoto článku, je závěr jednoznačný – pokud se v rodině objeví násilí, má být dítě svěřeno ženě/ matce, protože na prvním místě je její ochrana a ochrana jejích dětí, právo dětí na oba rodiče dané článkem 7 Úmluvy o právech dítěte tak má být méně důležité, než ochrana před násilím, kdy odebrání rodičovských práv je podle tohoto článku adekvátní reakcí k zajištění bezpečnosti obětí.

Na portugalské³⁷ orgány GREVIO naléhá, aby přijaly opatření k tomu zajistit, že všechny statutární agentury a organizace občanské společnosti, které se podílejí na rozhodování a provádění asistovaných styků, upřednostňovaly bezpečnost a dodržování práv dítěte a matky, a to i tím, že se zdrží pokusu o usmíření oběti a pachatele. Státní orgány

³³ např. PhDr. Mgr. Jeroným Klimeš, Ph.D. ve svém textu z října 2018 Istanbulska úmluva je příliš obecná a extremistická, dostupném na http://klimes.mysteria.cz/clanky/psychologie/istanbulska_umluva.htm

³⁴ Úřad vlády vydal publikaci s názvem Rozbor naplňování Úmluvy Rady Evropy o prevenci a potírání násilí na ženách a domácího násilí (Istanbulska úmluva) ve vybraných státech Rady Evropy, v němž závěry kontrolního orgánu GREVIO interpretuje, k jejich doporučením ke článku 48 se ale nezmiňuje. https://www.vlada.cz/assets/ppov/rovne-prilezitosti-zen-a-muzu/Aktuality/Rozbor-naplnovani-Umluvy-Rady-Evropy-o-prevenci-a-potirani-nasili-na-zenach-a-domaciho-nasili-Istanbulske-umluvy_2.pdf

³⁵ Lze využít přímého odkazu:

[http://hudoc.grevio.coe.int/eng?i=GREVIO-Inf\(2017\)14_Denmark_Baseline_Evaluation_Report_eng-34](http://hudoc.grevio.coe.int/eng?i=GREVIO-Inf(2017)14_Denmark_Baseline_Evaluation_Report_eng-34)

³⁶ Lze využít přímého odkazu:

[http://hudoc.grevio.coe.int/eng?i=GREVIO-Inf\(2019\)18_Italy_Baseline_Evaluation_Report_eng-41](http://hudoc.grevio.coe.int/eng?i=GREVIO-Inf(2019)18_Italy_Baseline_Evaluation_Report_eng-41)

³⁷ přímý odkaz na rozhodnutí:

[http://hudoc.grevio.coe.int/eng?i=GREVIO-Inf\(2018\)16_Portugal_Baseline_Evaluation_Report_eng-28](http://hudoc.grevio.coe.int/eng?i=GREVIO-Inf(2018)16_Portugal_Baseline_Evaluation_Report_eng-28)

dále mají rozšířit dostupnost vhodných prostor - vybavených řádně vyškoleným personálem - pro provádění asistovaných styků tak, aby byly splněny požadavky Istanbulské úmluvy.

GREVIO naléhavě žádá Nizozemsko³⁸, aby přijalo nezbytná opatření, včetně nezbytných legislativních změn zajišťujících, že soudy budou povinny mj. uznat, že nejlepší zájem dítěte ohrožuje, pokud by bylo v budoucnu svědkem domácího násilí na blízké osobě a soudy mají i omezit opatrovnická a návštěvní práva, pokud nebude zaručena bezpečnost. Istanbulská úmluva tak může jít i proti předchozím lidskoprávním úmluvám a lidským právům jako je např. právo dítěte na péči biologických rodičů v článku 7 Úmluva o právech dítěte nebo právo na rodinný život v článku 8 Evropské deklarace lidských práv.

3 Závěr

Istanbulská úmluva sleduje velmi relevantní a naprosto legitimní cíl prevence násilí na ženách a prevence domácího násilí. Česká republika po legislativní stránce splňuje vše, co Istanbulská úmluva požaduje a v krátkodobém horizontu nebude případná ratifikace v oblasti opatrovnických řízeních znamenat větší změnu, protože Akční plán proti násilí už plně reflektuje její požadavky.

Na základě analýzy evropských dokumentů a rozhodnutí GREVIO však lze konstatovat, že není dostatečně zajištěno, že do budoucna při rozvodových sporech nezvýhodní ženy a nebude mít negativní vliv na využívání interdisciplinární spolupráce v rámci cochemské praxe, která pomáhá předcházet rozvodovým sporům.

Istanbulská úmluva nerefluktuje možnost, že by ženy o domácím násilí nemusely říkat vždy pravdu (ať už kvůli subjektivnímu pocitu újmy či účelově), kdy případné zavedení principu nulové tolerance k násilí by vedlo k atomizaci společnosti a jedna ohlášená hádka by mohla vést k rozdělení rodiny, protože má být důležitější plná ochrana obětí i před potenciálním nebezpečím v budoucnu. Takový stav by vyvolal další eticko-právní otázky v tom smyslu, zda absence bití je sama o sobě garancí šťastného dětství nebo zda je vůbec možné spolehlivě predikovat, jestli dítě víc poškodí přítomnost u další lehké necyklické formy domácího násilí nebo vyrůstání bez jedné rodičovské osoby, která se směrem k němu vždy mohla chovat hezky a láskyplně.

Zdroje

- Akční plán prevence domácího a genderově podmíněného násilí na léta 2019- 2020.* (2019). Úřad vlády ČR. Retrieved 2020-08-15, from <https://www.vlada.cz/assets/ppov/rovne-prilezitosti-zen-a-muzu/dokumenty/AP-DN---grafikaFINAL.pdf>
- Analysis of statistics 2019.* (2020). European Court of Human Rights: Council of Europe. Retrieved 2020-09-13, from https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2019_ENG.pdf
- Council of Europe. (2011). *Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence.* Council of Europe. Retrieved 2020-08-08, from <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008482e>
- Čírtková, L. (2008). *Moderní psychologie pro právníky: [domácí násilí, stalking, predikce násilí]*. Grada.
- Čírtková, L. (2017). Křivá obvinění ze sexuálních trestných činů. *Kriminalistika: časopis pro kriminalistickou teorii a praxi*, (2), 95 - 112.
- Čírtková, L., Ptáček, R., & Žukov, I. (2010). Aktuální otázky domácího násilí v soudně znalecké praxi. Česká a slovenská psychiatrie: časopis České psychiatrické společnosti a Slovenskej psychiatrickej spoločnosti. <http://www.cspychiatr.cz/detail.php?stat=640>
- Dvořáčková, J. (2017). *Analýza existujících výzkumů v ČR v oblasti partnerského násilí.* Úřad vlády ČR. Retrieved 2020-08-15, from https://www.vlada.cz/assets/ppov/rovne-prilezitosti-zen-a-muzu/dokumenty/Metaanalýza_final.pdf
- European Institute for Gender Equality. (2019). *Understanding intimate partner violence in the EU: The role of data* (1 ed.). Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/34825f4e-8b29-11e9-9369-01aa75ed71a1>
- European Union Agency for Fundamental Rights, F. (2014). *Violence against women: an EU-wide survey: Results at a glance* (1 ed.). Publications Office of the European Union. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-vaw-survey-at-a-glance-oct14_en.pdf
- Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. (2011). In *Council of Europe*. Council of Europe. <https://rm.coe.int/16800d383a>

³⁸ přímý odkaz na rozhodnutí:

[http://hudoc.grevio.coe.int/eng/?i=GREVIO-Inf\(2019\)19_Netherlands_Baseline_Evaluation_Report_eng-36](http://hudoc.grevio.coe.int/eng/?i=GREVIO-Inf(2019)19_Netherlands_Baseline_Evaluation_Report_eng-36)

- Fergusson, A., & Fergusson, L. (2020). *The best countries for raising a family in 2020*. Asher & Lyric Fergusson. Retrieved 2020-08-29, from <https://www.asherfergusson.com/raising-a-family-index/>
- Ghiletchi, V. (2018). *Striking a balance between the best interest of the child and the need to keep families together*. Parliamentary Assembly: Council of Europe. Retrieved 2020-09-13, from <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24770&lang=en>
- GREVIO. (2020). *Country-monitoring work: Istanbul Convention*. Council of Europe. Retrieved 2020-08-16, from <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/country-monitoring-work>
- Herdová, T., Jarkovská, L., Pešáková, K., & Trávníček, Z. (2016). *Analýza postojů původců a původkyň domácího násilí a práce s nimi*. Úřad vlády ČR. Retrieved 2020-08-09, from https://www.vlada.cz/assets/ppov/rovne-prilezitosti-zen-a-muzu/dokumenty/postoje_puvodcu_FINAL_rev.pdf
- Holá, I., Ježková, M., Komínková, H., Kotková, M., Levová, J., Pospíchalová, E., Štěpánková, O., Trávníček, Z., & Úlehlová, D. (2016). *Problematika domácího násilí pro zdravotnické pracovníky* (Druhé přepracované vydání). Spondea.
- Chart of signatures and ratifications of Treaty 210: Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*. (2020). Council of Europe. Retrieved 2020-08-08, from https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/signatures?p_auth=VNKzW5eN
- Kovářová, D. (2018). ČAK k Istanbulské úmluvě o prevenci a potírání násilí vůči ženám. *Advokátní deník - online*. <https://advokatnidenik.cz/2018/10/25/cak-proti-istanbulske-umluve/>
- MacDonald, R. (2007). Who can lead the world on human rights?. *The Lancet*, 369(9561), 1-4. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(07\)60253-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(07)60253-0)
- Marvánová Vargová, B. (2018). *Úmluva Rady Evropy o prevenci a potírání násilí vůči ženám a domácího násilí: mýty a fakta*. Úřad vlády ČR. Retrieved 2020-08-09, from https://www.vlada.cz/assets/ppov/rovne-prilezitosti-zen-a-muzu/Projekt_OPZ/Vystupy_projektu/brozura_IU.pdf
- McEwan-Strand, A., & Skivenes, M. (2018). *A Child-Centred Court of Human Rights? Strand Lobben v. Norway*. Strasbourg observers. Retrieved 2020-09-26, from <https://strasbourgobservers.com/2018/01/03/a-child-centred-court-of-human-rights-strand-lobben-v-norway-30-nov-2017/#more-4077>
- Methodology: How the 2020 Best Countries Were Ranked*. (2020). U.S. News & World Report L.P. Retrieved 2020-09-13, from <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/methodology>
- Ministry of Children and Families. (2019). *Information about the 1996 Hague Convention*. Norwegian Government. Retrieved 2020-09-14, from <https://www.regjeringen.no/en/topics/families-and-children/innsiktsartikler/haagkonvensjonen-1996/information-about-the-1996-hague-convention/id2506528/>
- Mrazikova, T. (2017). *33rd EU - Norway Interparliamentary Meeting: Joint press release*. European Parliament. Retrieved 2020-09-13, from <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/124182/2017-02-23%20IPC%20Final%20joint%20press%20release%20EP%20and%20the%20Storting.pdf>
- Pavlát, J., & Janotová, D. (2006). Syndrom zavrženého rodiče. *Česká a slovenská psychiatrie: Časopis Psychiatrické společnosti ČLS JEP a Psychiatrické společnosti SLS*, 102(1), 7-12.
- Scheu, H. (2018). Evropská unie a mezinárodní ochrana lidských práv. In *Evropská unie po brexitu: právně-institucionální budoucnost evropské integrace* (pp. 103-131). Wolters Kluwer.
- Stelzerová, H., & Poláková, J. (2018). TZ: Česká ženská lobby podává trestní oznámení na vysokého římskokatolického hodnostáře Piřhu za šíření poplašné zprávy o Úmluvě Rady Evropy o prevenci a potírání násilí vůči ženám a domácího násilí, tzv. Istanbulské úmluvě. In *Česká ženská lobby*. Česká ženská lobby. <https://czlobby.cz/cs/zpravy/tz-ceska-zenska-lobby-podava-trestni-oznameni-na-vysokeho-rimskokatolickeho-hodnostare-pithu>
- Straus, M. (2010). Thirty Years of Denying the Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and Treatment. *Partner Abuse*, 1(3), 332-362. <https://doi.org/10.1891/1946-6560.1.3.332>
- Terminology and indicators for data collection: Rape, femicide and intimate partner violenc*. (2017) (1 ed.). European Institute for Gender Equality.
- The Court in brief*. (2020). European Court of Human Rights. Retrieved 2020-09-14, from https://www.echr.coe.int/Documents/Court_in_brief_ENG.pdf
- Topinka, D. (2016). *Domácí násilí z perspektivy aplikovaného výzkumu: Základní fakta a výsledky* (1 ed.).
- Vevera, J., Černý, M., & Král, P. (2011). *Agrese a násilné chování*. Retrieved 2020-08-10, from <https://zdravi.euro.cz/clanek/postgradualni-medicina/agrese-a-nasilne-chovani-457912>
- Violations by Article and by State: 1959 - 2019*. (2020). European Court of Human Rights: Council of Europe. Retrieved 2020-09-13, from https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2019_ENG.pdf

- Vitoušová, P., & Durdík, T. (2006). *Zákon na ochranu před domácím násilím*. Bílý kruh bezpečí. Retrieved 2020-08-15, from <https://www.bkb.cz/aktuality/n144-zakon-na-ochranu-pred-domacim-nasilim/>
- Wemrell, M., Lila, M., Gracia, E., & Ivert, A. (2019). The Nordic Paradox and intimate partner violence against women (IPVAW) in Sweden: A background overview. *Sociology Compass*, *14*(1). <https://doi.org/10.1111/soc4.12759>

Etika advokáta a jej limity pri kolektívnom uplatňovaní nárokov

Martin Križan.¹

Abstrakt: Príspevok analyzuje otázku profesijnej etiky advokáta v prípade konfliktu rôznych záujmov, ktoré môžu nastať pri tzv. kolektívnych sporoch. Hoci sa tento inštitút v podmienkach ČR a SR presadzuje len pozvoľna, počet prípadov narastá a pravdepodobne bude rásť aj ďalej. Konflikt záujmov v týchto prípadoch môže byť spojený a bude súvisieť s financovaním odmeny advokáta, ktorá je spravidla hradená dohodou o podielovej odmene alebo zo strany tretieho subjektu, tzv. litigačného investora. V oboch prípadoch ide o pomerne nové modely, obidva však môžu prinášať eticky sporné situácie, na ktoré súčasná právna úprava nemá adekvátnu odpoveď.

Kľúčová slova: kolektívna žaloba, podielová odmena, litigačné financovanie, konflikt záujmov

JEL klasifikace: K130

1 Úvod

Hoci pojmy „kolektívne uplatňovanie nárokov“ či „kolektívna žaloba“ nemajú presnú legálnu ani doktrínálnu definíciu, a teoreticky zahŕňajú právne nástroje rôzneho obsahu, všeobecne ich možno vymedziť ako všetky právne mechanizmy, ktoré umožňujú, aby si viaceré osoby, z ktorých každá má samostatný individuálny právny nárok, založený na rovnakom alebo veľmi podobnom skutkovom základe a rovnakom alebo veľmi podobnom právnom základe ako nároky ostatných osôb, mohli spoločne uplatniť súdnou cestou nárok na náhradu škody príp. nárok na zdržanie sa určitého konania (FICOVÁ, 2018: 49). Pre lepšie pochopenie možno ako ukážkový príklad prípadu, kedy jedným konaním v jednom prípade vznikli veľkej skupine osôb určité individuálne právne nároky, označiť emisnú kauzu spoločnosti Volkswagen, známu aj ako „Dieselgate“.²

O užitočnosti kolektívnej žaloby ako spôsobu skupinového uplatňovania nárokov nie sú pochybnosti – je to užitočný nástroj práva využiteľný obzvlášť v prípadoch, kedy jednotliví oprávnení a) ani len nemajú vedomosť o existencii nejakého individuálneho nároku, b) nedokážu vyčísliť individuálny nárok, c) nevedia ako uplatniť individuálny nárok, alebo d) nie sú ekonomicky dostatočne silní na to, aby svoj nárok uplatňovali samostatne. Nezriedka ide o kombináciu viacerých týchto dôvodov. Ako uvádzajú Balarin a Tichý (2013) „*Fenomén kolektívneho procesu totiž pomáha vyplniť štrukturálnu deficity, se kterými se v současnosti potýká každý právní stát. Máme především na mysli selhávání individuálních prostředků prosazování soukromého práva s ohledem na nákladnost, procesní rizika či obavy z nepříznivých průvodních následků v mimoprocení rovině*“. Prítom platí, že prípady, ktoré môžu viesť ku kolektívnemu uplatňovaniu nárokov, sú spravidla skutkovo, právne, odborne, personálne aj časovo náročné, čo súčasne predpokladá, že právnym presadzovaním záujmov celej skupiny oprávnených osôb musí byť subjekt dostatočne vybavený na prevzatie tejto úlohy. Obvykle ním bude advokát resp. ešte častejšie skupina advokátov združených v advokátskej kancelárii.

Advokáciu možno zjednodušene vymedziť ako činnosť autorizovanej osoby zameranú na poskytovanie právnych služieb za odplatu, pričom práve aspekt financovania (platenia) tejto služby vykazuje pri zastupovaní kolektívu žalobcov niekoľko špecifik. Prvým špecifikom je skutočnosť, že jednotlivé individuálne nároky môžu byť pomerne nízkej hodnoty, a to až tak nízkej, že pre konkrétneho jednotlivca by ich samostatné uplatňovanie mohlo byť nevhodné. Uplatňovanie takéhoto nároku prostredníctvom kolektívnej žaloby bude pre jednotlivca spravidla lacnejšie, nakoľko pri kolektívnom zastupovaní sa do zníženej jednotkovej ceny za právne služby premietne napr. to, že kolektívny zástupca nemusí opakovane preštudovať právny a skutkový základ každého jednotlivého prípadu, jedno súdne podanie (žaloba, replika, duplika) sa vzťahuje na viaceré nároky a pod. Advokát vykoná odborné posúdenie prípadu len raz, no výsledky použije opakovane. Ďalším typickým znakom je vysoká súhrnná hodnota sporu v dôsledku naakumulovania väčšieho množstva individuálnych nárokov. Ostatným sprievodným znakom je abstraktná, neosobná povaha vzťahu medzi jednotlivými klientmi a advokátom; tieto osoby sa navzájom nemusia vôbec poznať, čo môže vyvolať len „vážny“ postoj jednotlivca

¹ Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, katedra občianskeho práva. E-mail: martin.krizan@flaw.uniba.sk.

² Spoločnosť Volkswagen vyvinula a do svojich vozidiel nainštalovala software, ktorý dokázal rozpoznať, kedy je vozidlo testované na množstvo produkovaných emisií oxidu dusíka (NOx) a ktorého úlohou bolo krátkodobo znížiť výkon motora tak, aby došlo k splneniu predpísaných emisných limitov. Pri bežnej prevádzke bol emisný kontrolný systém/software deaktivovaný, v dôsledku čoho vozidlo emitovalo mnohonásobne (údajne až 40-násobne) viac oxidov dusíka. Koncern Volkswagen Group priznal, že uvedení software bol celosvetovo použitý v cca 11 miliónoch vozidiel, predaných v rokoch 2008 až 2015, z toho až 8 miliónov v Európe. Primárne poškodenými boli najmä vlastníci jednotlivých vozidiel z dôvodu ujmy spôsobenej vyššou spotrebou pohonných hmôt a zníženia hodnoty daného vozidla, ako aj akcionári spoločnosti z dôvodu zníženia hodnoty akcií.

k odmene pre advokáta za prácu odvedenú pre celú skupinu. Je nutné zdôrazniť, že na strane žalobcov môžu vystupovať desiatky, stovky až tisíce osôb. V neposlednom rade hrozí, že pri individuálnom uplatňovaní nárokov existuje riziko nejednotnej súdnej praxe, kedy rôzne súdy môžu podobné prípady posúdiť odlišne.

Roztrieštenosť, nehomogenita a neosobný charakter skupiny oprávnených osôb v kombinácii s vysokými nákladmi konania spôsobia, že zadováženie potrebných prostriedkov na zaplatenie nákladov konania, najmä náhrady odmeny advokáta, môže byť spojené s ťažko prekonateľnými prekážkami. Uvedený problém sa v praxi rieši financovaním sporu tretím subjektom. Predmetom tohto príspevku sú dve najpoužívanejšie, no súčasne najkontroverznejšie metódy financovania odmeny advokáta, ktoré sa však z hľadiska etiky môžu pohybovať na jej hrane. Prvou metódou je financovanie odmeny prostredníctvom dohody o tzv. *podielovej odmene*. Druhou metódou je financovanie prostredníctvom tretej, vo veci inak nezainteresovanej osoby, tzv. *litigačného investora*. Z hľadiska ďalších úvah je potrebné uviesť, že spoločným menovateľom oboch uvedených metód je ich priama závislosť na výsledku sporu, t.j. oba sú založené na zásade úspechu v konaní, kedy úspešná strana má proti neúspešnej strane nárok na zaplatenie náhrady trov konania.

Model č. 1: Podielová odmena /quota litis/contingency fee/Erfolgshonorar

Model podielovej odmeny je založený na zaplatení vopred dohodnutého podielu zo sumy, ktorá bude skupine žalobcov priznaná v prípade úspechu (*pactum de quota litis*). Prakticky ide o provízny model (Balarin, 2011), pri ktorom advokát síce znáša riziko, že mu v prípade neúspechu nebude zaplatená vôbec žiadna odmena, na strane druhej mu však v prípade úspechu vznikne nárok na odmenu spravidla v podstatne vyššej než pri iných modeloch odmeňovania.

Model podielovej odmeny je v českom aj slovenskom právnom poriadku známy, no historicky ide o model, ktorý je uplatňovaný predovšetkým v angloamerickom právnom prostredí (v USA je tento model označovaný ako „*contingency fee*“, v Anglicku a Walese ako „*conditional fee*“). Podľa Vyhlášky Ministerstva spravodlivosti Slovenskej republiky č. 655/2004 Z.z. o odmenách a náhradách advokátov za poskytovanie právnych služieb je dohodnutie podielovej odmeny jednou z viacerých variantov tzv. „zmluvnej“ odmeny (pozri § 2 ods. 2 Vyhlášky). Podielová odmena sa podľa § 7 Vyhlášky môže dohodnúť vo forme podielu na hodnote veci, ktorá je predmetom konania pred súdom alebo iným orgánom, ak je výsledok tohto konania podľa okolností prípadu veľmi neistý a advokát o tom klienta poučil a jej maximálna výška nesmie presiahnuť 20% z hodnoty veci, ktoré je predmetom konania pred súdom alebo iným orgánom. Je nutné podotknúť, že toto nie je jediné obmedzenie vo vzťahu k výške zmluvnej odmeny, nakoľko podľa § 2 ods. 1 Vyhlášky nesmie byť výška zmluvnej odmeny (podielová odmena je variantom zmluvnej odmeny) v rozpore s dobrými mravmi; ide síce o všeobecný korektív, no súčasne je potrebné pripustiť, že jeho aplikovateľnosť na podielovú dohodu bude pravdepodobne len nízka. Len ťažko si možno predstaviť, že by dohoda o podielovej odmene vo výške 20% (t.j. v maximálnej povolenej výške) mohla byť kvalifikovaná ako rozporná s dobrými mravmi. Je preto možné vyvodiť záver, že podľa slovenského právneho poriadku je horná hranica podielovej odmeny 20% z hodnoty veci. Nie všade však dohodu o podielovej odmene možno považovať za samozrejmu. Vo viacerých krajinách EU (Hamuláková, 2016) je dohoda o podielovej odmene zakázaná (okrem iných napr. aj v Rakúsku, pozri § 879 ods. 2 ABGB) alebo limitovaná na prípady osobitného zreteľa (napr. v Nemecku, pozri § 49b Bundesrechtsanwaltsordnung a § 4a Gesetz über die Vergütung der Rechtsanwältinnen und Rechtsanwälte), okrem iných dôvodov aj z dôvodu obavy pred nárastom špekulatívnych žalôb, čo potvrdzujú aj zahraničné (predovšetkým však americké) skúsenosti. Podľa čl. 3.3.1 Etického kódexu CCBE pre európskych advokátov advokát nie je oprávnený uzavrieť dohodu o podielovej odmene.

Dôvodom naznačeného „vlašného“ prístupu k inštitútu podielovej odmeny je jej eticky kontroverzná povaha. Hoci právne poriadky obvykle stanovujú najvyššiu hodnotu podielovej odmeny, pre advokáta to i tak predstavuje možnosť dosiahnutia až excesívne vysokej odmeny, pričom práve vízia dosiahnutia vysokej odmeny môže negatívne ovplyvniť profesionalitu advokáta, zatemniť jeho odborný úsudok a pôsobiť ako katalyzátor, t.j. nabádať advokáta iniciovať súdny spor aj v prípadoch, kedy bude pravdepodobnosť úspechu v konaní nízka (Hamuláková, 2016). Riziko paradoxne predstavuje aj možné opačné konanie advokáta, nakoľko podielová odmena ho môže podnecovať k rýchlemu ukončeniu sporu (napr. formou mimosúdneho urovnania/zmieru), kedy z pohľadu zastupovanej skupiny nemusí dosiahnutý výsledok urovnania zodpovedať reálnym možnostiam, ktoré by bolo možné docieľiť v prípade agresívnejšieho postupu advokáta.³ Ako už bolo uvedené, kolektívne spory sú typické svojou vysokou hodnotou, od ktorej je následne závislá aj výška odmeny advokáta, pre ktorého však môže byť predstava ďalšieho možného navýšenia odmeny od určitého okamihu už len málo zaujímavá, nakoľko dosiahnutá odmena, obzvlášť v prípade rýchleho a menej pracného ukončenia sporu zmierom/mimosúdnou dohodou, môže byť i tak mimoriadne vysoká. Za záujmom advokáta ukončiť spor jednoducho a rýchlo nemusia byť len ekonomické dôvody. Takýto advokát sa môže z hľadiska vlastného marketingu označovať ako „úspešný“ a to aj v prípadoch, ktoré napokon mohli pre skupinu žalobcov skončiť lepšie.

Za obzvlášť problematické sa z etického hľadiska považujú žaloby s likvidačným potenciálom pre žalované spoločnosti; takéto prípady sú označované ako „*high risk cases*“ či doslova až gamblerským žargónom „*bet-the-company*“ (Němec, 2019). Žalovaná spoločnosť sa musí rozhodnúť, či bude riskovať zánik celej spoločnosti v prípade neúspechu v konaní alebo sa vyhne tomuto riziku a vyplatí vysoké, no ekonomicky stále únosné odškodné v rámci mimosúdneho

³ Takéto urovnania bývajú označované ako „*coupon settlements*“, kedy advokátovi je síce vyplatená vysoká odmena, no členovia skupiny namiesto peňažného plnenia dostanú napr. zľavové kupóny

urovnania. Dlhoročné (a veľmi bohaté) skúsenosti z USA ukazujú, že mnohé spoločnosti, hoc sú si vedomé špekulatívneho charakteru uplatňovaného kolektívneho nároku, pristupujú, z opatrnosti alebo z dôvodu zachovania reputácie, k mimosúdnyh urovnaniam, pričom štatisticky dochádza k medziročnému nárastu tohto typu kolektívnych žalôb.

Podávanie špekulatívnych žalôb či snaha advokáta docieľiť rýchly zárobok pri vynaložení minima práce (Němec, 2019), sú typickými príkladmi konfliktu medzi záujmami klienta a záujmami advokáta. Z hľadiska advokátskej etiky sa ako legitímna javí otázka, koho záujmy bude presadzovať advokát, zastupujúci v zásade anonymnú skupinu žalobcov, ktorého odmena je daná podielom na úspechu vo veci? Záujmy svojich klientov alebo vlastné ekonomické záujmy? Napokon, advokácia je podnikanie ako každé iné a len sotva možno od advokáta očakávať, že nezohľadní vlastné ekonomické záujmy a ciele. Na strane druhej je však advokácia vnímaná aj ako poslanie, služba spravodlivosti, a z toho dôvodu ovládaná zásadami etiky. Takéto manévrovanie advokáta medzi podnikaním a službou spravodlivosti niektorí autori (Balík, 2010) dokonca prirovnávajú k voľbe Odyssea medzi Skyllou a Charybdou, zlovestnými mýtickými obludami.

Najlepší záujem klienta ako kategorický imperatív

Etická rovina postavenia advokáta je pritom definovaná pomerne jednoznačne. Podľa § 18 ods. 1 a ods. 2 (slovenského) zákona o advokácii je advokát povinný pri výkone advokácie chrániť a presadzovať práva a záujmy klienta a riadiť sa jeho pokynmi a je povinný pri tom povinný postupovať s odbornou starostlivosťou, ktorou sa rozumie, že koná čestne, svedomito, primeraným spôsobom a dôsledne využíva všetky právne prostriedky a uplatňuje v záujme klienta všetko, čo podľa svojho presvedčenia považuje za prospešné. Pritom dbá na účelnosť a hospodárnosť poskytovaných právnych služieb. Podľa § 5 ods. 1 Advokátskeho poriadku SAK je pri poskytovaní právnych služieb prvoradý záujem klienta, a jeho oprávnené záujmy majú prednosť pred inými záujmami advokáta, ako aj pred jeho ohľadom na iných advokátov. Podľa čl. 2.7 Etického kódexu CCBE (Rady advokátskych komôr Európy) musí advokát v súlade s náležitým dodržiavaním všetkých ustanovení zákona a zásad výkonu povolania vždy konať v najlepšom záujme klienta. Záujem klienta je povinný(á) povýšiť nad vlastné záujmy a nad záujmy ostatných advokátov. Je potrebné zdôrazniť, že ide o štandardné pravidlá známe v celej kontinentálnej Európe.

Etika advokáta je teda definovaná jednoznačne cez povinnosť presadzovať „najlepšie záujmy klienta“.

Avšak, čo je „najlepším záujmom klienta“ v prípade skupiny klientov, ktorá môže pozostávať zo stoviek osôb? Bude vôbec možné definovať „najlepší záujem skupiny“, keďže každý člen skupiny môže mať inú predstavu o spôsobe či výške uspokojenia jeho nároku a záujmy členov skupiny tak môžu byť vo vzájomnom rozpore? Ktorý člen skupiny určí čo je najlepší záujem celej skupiny, napr. vo vzťahu k dolnej hranici možného ekonomického urovnania sporu? Hoci možno argumentovať tým, že práve toto sú otázky, na ktoré má odpovedať advokát, no do akej miery možno dôverovať advokátovi v prípade jeho priamej finančnej zaangažovanosti na výsledku sporu?

Naznačené otázky a obavy z možného prolitigačného, špekulatívneho a *de facto* neetického konania advokáta sú dobre známe aj orgánom EÚ. 7. decembra 2018 prijal Výbor Európskeho parlamentu pre právne veci Správu o návrhu smernice Európskeho parlamentu a Rady o žalobách v zastúpení na ochranu kolektívnych záujmov spotrebiteľov a o zrušení smernice 2009/22/ES, v ktorej konštatoval vo vzťahu k týmto obavám nasledovné: *1. Členské štáty by mali zabrániť právnickým firmám zriaďovať oprávnené zastupujúce subjekty. Nepriame financovanie konania vo veci žaloby prostredníctvom darov vrátane darov obchodníkov v rámci iniciatív v oblasti sociálnej zodpovednosti podnikov je oprávnené na financovanie treťou stranou za predpokladu, že spĺňa požiadavky týkajúce sa transparentnosti, nezávislosti a neexistencie konfliktu záujmov uvedené v článku 4 a článku 7 (pozri pozmeňujúci návrh č. 18 odôvodnenia 25). 2. Členské štáty majú zabezpečiť, aby odmena právnikov ani spôsob jej výpočtu nevytvárali stimuly na vedenie súdnych sporov, ktoré sú zbytočné z pohľadu záujmov ktorejkoľvek zo strán. Členské štáty predovšetkým zakážu podielové odmeny (pozri pozmeňujúci návrh č. 96 nového článku 15a návrhu Smernice).*

Uvedené doplnujúce návrhy boli Európskym parlamentom dňa 26. marca 2019 akceptované v legislatívnom uznesení č. P8_TA(2019)0222. Rada EÚ však 28.11.2019 zaujala k návrhu smernice vlastné stanovisko, ktoré výrazným spôsobom mení a dopĺňa pôvodný návrh smernice a ktoré sa líši od stanoviska Európskeho parlamentu. Aké bude konečné znenie smernice (ak vôbec dôjde k jej prijatiu) dnes teda nemožno predvídať, čo sa samozrejme vzťahuje aj na možnosti dohody o podielovej odmene.

Na základe uvedeného je možné vysloviť, že model podielovej odmeny prináša pri zastupovaní skupiny žalobcov nové neriešené otázky. Za najpálčivejšiu možno označiť kolíznu povahu tohto modelu. Vysoký počet spoločne zastupovaných klientov spôsobuje vzájomné odcudzenie, čoho dôsledkom môže byť len povrchná znalosť advokáta o záujmoch jeho klientov. Skúsenosti zo zahraničia pritom dokazujú (Dori, Richard, 2016), že priama ekonomická zaangažovanosť advokáta na výsledku konania má negatívny dopad na jeho profesionálny úsudok a zväzda k neetickému konaniu, k uprednostňovaniu vlastných záujmov advokáta pred záujmami skupiny a jej členov.

Z tohto hľadiska sa právna úprava podielovej odmeny v slovenskom právnom poriadku javí ako nedostatočná a zrelá na „prestavbu“, obzvlášť vo vzťahu ku kolektívnym žalobám, pri ktorých existujú dobré dôvody, pre ktoré nemožno tento model financovania akceptovať. Podľa našich poznatkov sa však v tejto oblasti, napriek uvedeným výhradám a skúsenostiam z iných právnych úprav, nepripravuje nijaká zmena, čo možno považovať za negatívum právnej úpravy.

Model č. 2: Litigačné financovanie

Myšlienka litigačného financovania poskytnutého tretím subjektom, pre ktorého bude financovanie kolektívnej žaloby „prostou“ investíciou, je založená na troch základných znakoch.

Prvým znakom je špecifická povaha investora. Zo zahraničných skúseností (Dori, Richard, 2016) vyplýva, že spravidla sa jedná o subjekt, ktorý sa špecializuje na tento druh činnosti a práve preto je odborne, personálne a najmä ekonomicky pripravený vykonať prvotnú analýzu možnej úspešnosti žaloby, na základe ktorej sa potom rozhodne konanie financovať alebo nefinancovať. Z pohľadu váhajúcich nositeľov individuálnych nárokov môže byť pozitívne rozhodnutie investora podstúpiť investičné riziko vnímané ako silný signál možného budúceho úspechu kolektívnej žaloby a môže podnietiť takýchto žalobcov k pripojeniu sa ku kolektívnej žalobe. Druhým znakom je použitie vlastných prostriedkov investora s tým, že návratnosť poskytnutej investície je viazaná na úspech v konaní. Bežná sadzba odmeny sa v takýchto prípadoch pohybuje v rozpätí od 25 do 30% (Veljanovski, 2011), v individuálnych prípadoch podľa miery rizika i vyššia hodnota (napr. v prípade emisného škandálu Volkswagen požadovala litigačná spoločnosť províziu vo výške 29,41% bez DPH (35% vrátane DPH). Tretím znakom je skutočnosť, že prvotný impulz smerujúci ku kolektívnemu uplatňovaniu nároku často vysielá investor a nie jednotliví držiteľia nárokov. Povaha nároku či predmetu sporu má pre investora len sekundárny význam.

Žiada sa uviesť, že tento model financovania je praktizovaný už aj na území ČR a SR, pričom spoločnosti venujúce sa litigačnému financovaniu označujú ako dolnú hranicu, pri ktorej má litigačná investícia zmysel, sumu 1 milión EUR (Čupka, 2019).

Rieši však tento model financovania nedostatky toho prv popísaného? Javí sa, že nie, a naopak, aj tento model naráža na rovnaký problém ako už skôr popísaný model, ktorým je vysoká pravdepodobnosť vzniku konfliktu záujmov a riziko neetického konania advokáta. Ako už bolo naznačené, advokát je povinný presadzovať najlepší záujem klienta, pričom je povinný riadiť sa celým súborom etických pravidiel. Je však vôbec objektívne možné zachovať maximum týchto pravidiel pri súbežnom presadzovaní najlepšieho záujmu heterogénnej skupiny žalobcov a súčasne aj záujmov investora?

Na jednej strane sporu totiž vidno tri skupiny osôb so záujmami, ktoré môžu byť vzájomne potenciálne protichodné. Najpočetnejšou skupinou sú samotní žalobcovia, t.j. skupina osôb s individuálnymi nárokmi, ktoré tvoria predmet súdneho konania. Pre túto skupinu bude mať dĺžka konania, počet úkonov uskutočnených advokátom či právna náročnosť sporu podružný až abstraktný význam; ich jediným záujmom bude priznanie čo najvyššej peňažnej čiastky. I v tomto ohľade však môžu vo vnútri skupiny existovať rozpory. Druhú skupinu predstavuje litigačný investor, ktorého záujmom bude maximalizácia výnosu, t.j. docielenie najväčšieho rozdielu medzi zaplatenou investíciou a vysúdenou sumou. Investor bude mať prirodzený záujem na minimalizácii výdavkov na právne služby, zároveň bude chcieť dosiahnuť výnos čo najskôr; výška náhrady, ktorá bude priznaná „*per capita*“, bude pre investora podružnou otázkou. Tretím subjektom bude kolektívny zástupca – advokát, ktorý bude platený investorom aby presadzoval záujmy skupiny žalobcov. Advokát tak bude presadzovať záujmy celej skupiny žalobcov (primárny cieľ), čím bude chrániť ekonomické záujmy investora (sekundárny cieľ); za uskutočnené právne služby mu bude zaplatená odmena (terciárny cieľ).

Na prvý pohľad sa záujem investora a záujmy skupiny žalobcov javia byť takmer identické - víťazstvo v spore a skutočné zaplatenie priznaného nároku. Avšak práve veľkosť výtazku, ktorý bude predmetom prerozdelenia medzi všetky zúčastnené subjekty, bude záležať od množstva premenných, čo predstavuje podstatu posudzovaného problému. Z pohľadu investora ostane najväčší „koláč“ v prípade rýchleho ukončenia (urovnania) sporu bez potreby financovať nákladné právne služby. Akékoľvek predlžovanie sporu bude znamenať viac úkonov právnej služby, väčší počet právnych analýz, stanovísk, rokovaní s protistranou a v neposlednom rade pravdepodobne i tak vyústi do súdneho konania, ktoré celý spor predraží ešte viac.

Obzvlášť rýchly zmier je z pohľadu presadzovania najlepších záujmov klientov a zamedzenia rozporu medzi záujmami žalobcov a záujmami investora najkontroverznejší. Ako príklad je možné uviesť takúto situáciu – povinný subjekt v záujme predísť súdnemu konaniu iniciuje rokovania o mimosúdnom urovnaní veci. Investor udelí advokátovi pokyn na vedenie týchto rokovaní a určí mu limity urovnania sporu dohodou. Ten istý advokát však od žalobcov obdrží iný pokyn s inými limitmi urovnania sporu. Koho záujmy je advokát povinný presadzovať? Keďže advokáta fakticky platí investor, ako logická odpoveď sa núka, že to budú záujmy investora, ktorý tak docielí rýchly zisk pri vynaložení minima prostriedkov. Je to však etické z pohľadu skupiny žalobcov? Iným rizikom je strata záujmu investora na ďalšom financovaní sporu najmä v prípadoch, ak sa spor nevyvíja priaznivo príp. jeho výsledok je neistý aj keď budú vynaložené ďalšie peňažné prostriedky, okrem iného aj na odmenu za právne služby. Pokiaľ investor dá advokátovi pokyn na ukončenie sporu mimosúdnou dohodou alebo späťvzatím žaloby, s čím však žalobcovia nebudú súhlasiť, je advokát *de lege lata* vystavený právne a eticky neriešenej otázke.

Žiada sa zdôrazniť, že uvedený problém nie je len „*abstraktno - akademické*“ povahy. Len ako príklad možno uviesť spoločnosť LitFin s.r.o. so sídlom v Prahe, ktorá aktuálne v akcii „*miliónyzakamiony*“ ponúka pre českých a slovenských vlastníkov nákladných vozidiel vybraných značiek (ide o vozidlá zn. Man, Scania, Daimler/Mercedes, Volvo/Renault, Iveco a DAF) možnosť uplatniť si nárok na kompenzáciu (náhradu) rozdielu medzi skutočne zaplatenou cenou, ktorá však bola výsledkom kartelovej dohody medzi automobilkami a cenou, ktorá by bola účtovaná v prípade neexistencie

takejto kartelovej dohody.⁴ Väčšina dotknutých osôb – vlastníkov nákladných vozidiel uvedených značiek vyrobených v určitom časovom období - pravdepodobne ani len netuší o existencii nejakej kartelovej dohody, o sankciách za to uložených (pozn.: ide o pokutu viac ako 3,8 mld. EUR), a sotva majú predstavu o existencii vlastného súkromnoprávneho nároku. Skúsenosti zahraničnej aplikačnej praxe pritom dokazujú, že hoci litigačné financovanie je možné považovať za dobrý nástroj zabezpečenia financovania kolektívnej žaloby, i tento model má svoje etické a právne riziká.

2 Záver

Existuje dôvodný predpoklad, že trh s litigačným financovaním bude aj v podmienkach českého a slovenského právneho poriadku narastať. V nedávnom období bol založený spolok CASALF (Czech and Slovak Association of Litigation Funders), ktorý prijal etické pravidlá vytvorené na podklade Code of conduct for Litigation Funders vypracovaných britskou agentúrou Civil Justice Council.

Napriek množstvu zásadných právnych a etických otázok ide *de lege lata* o prakticky neregulovanú činnosť. Základnou je otázka vhodnosti a prípustnosti tohto spôsobu financovania, najmä s prihliadnutím na zjavný rozpor medzi záujmami investora a záujmami skupiny žalobcov. Pre vytvorenie predvídateľného a dôveryhodného trhu s litigačným financovaním je kľúčové pripraviť adekvátne právne prostredie pre výkon tejto činnosti tak, aby aj z pohľadu advokáta nedochádzalo k vzniku eticky neriešiteľných situácií. Neregulovaná činnosť litigačných investorov v prostredí, ktoré s litigačným investovaním nemá nijaké skúsenosti, bude nevyhnutne viesť k deformáciám, čo môže vyvolať stratu dôvery trhu v tento model financovania kolektívneho uplatňovania nárokov.

Možno vysloviť záver, že litigačné financovanie by mala byť činnosť osobitne regulovaná a vykonávaná subjektmi, zaregistrovanými v osobitnom registri litigačných investorov. Je potrebné vytvoriť mechanizmy zabezpečujúce transparentnosť a dostatočnosť finančných prostriedkov, napr. uložením povinnosti prekladať výročné správy, účtovné závierky a pod., a vykonávať kontrolu nad činnosťou týchto subjektov, napr. povinným zverejňovaním stanov/štatútu litigačného investora, či konečného užívateľa výhod. Z pohľadu výkonu advokácie a stavovskej etiky sa *de lege ferenda* žiada exaktná úprava postupu, ktorý je advokát povinný zvoliť v prípade rozporných záujmov a rozporných pokynov jeho klientov. Bez takejto právnej úpravy bude advokát čeliť riziku, že jedna skupina klientov, ktorej záujmy budú „ignorované“ z dôvodu uprednostnenia záujmov inej skupiny klientov, sa bude voči advokátovi domáhať zodpovednosti za nedostatočne poskytnutú právnu službu, čo rozhodne nemožno považovať za žiaduce.

Zdroje

- Balarin, J, Tichý, L. (2013). *Kolektivní ochrana procesních práv v ČR: Sen či skutečnost?* Bulletin advokacie č. 3/2013.
- Balarin, J. (2011). *Kolektivní ochrana práv v civilním soudním řízení*. 1. vydání. Praha: Centrum právní komparatistiky Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 2011. 239 s.
- Balík, S (2010). *Advokát mezi Skyllou a Charybdou..* Právo & byznys č. 10/2010 <https://www.cak.cz/scripts/detail.php?id=6291>.
- Collective redress in the Member States of the European Union. Policy Department for Citizens Rights and Constitutional Affairs. October 2018. http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU%282018%29608829
- Čupka, M (2019). *30pod30: Robinhoodovskí právníci? Nerobíme to nezištně, vraví Slovák, který objevil díru na trhu.* <https://www.forbes.sk/30pod30-robinhoodovski-pravnici-nerobime-len-preto-vravi-slovak-co-objavil-dieru-na-trhu/>
- Dori, A., Richard, V. (2016). *Litigation Costs and Procedural Cultures – New Avenues for Research in Procedural Law. (September 1, 2016)*. in: X. E. Kramer, B. Hess (eds.), *From Common Rules to Best Practices in European Civil Procedure*, Nomos/Ashgate, Forthcoming. <https://ssrn.com/abstract=2915067>
- Ficová, S., Fekete, I., Križan. M. a kol. (2018). *Mechanismus uplatňovania kolektívnych nárokov v podmienkach Slovenskej republiky*. Praha: Leges.
- Hamuláková, K. (2016). *Financování hromadných žalob*. In. *Kolektivne uplatňovanie nárokov*, Bratislavské právnické fórum 2016. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta, vydavateľské oddelenie, 2016, s. 22 – 33. <https://thelawreviews.co.uk/edition/1001170/the-class-actions-law-review-edition-2> <https://www.collectiveredress.org/collective-redress/>
- Němec, R. (2019). *Konflikt mezi oprávněnými zájmy klientů a zájmy advokáta u hromadných žalob.* <https://advokatnidenik.cz/2019/06/13/8021/>
- State of collective redress in the EU in the context of the implementation of the Commission recommendation. Prepared by The British Institute of International and Comparative Law. November 2017
- The Class action law review. Edition 2. May 2018.
- Veljanovski, C. (2011). *Third Party Litigation Funding in Europe.* https://www.researchgate.net/profile/Cento_Veljanovski/publication/228120796_Third_Party_Litigation_Funding_in_Europe/links/00b7d52a4e9f77e092000000/Third-Party-Litigation-Funding-in-Europe.pdf

⁴ Rozdiel predstavuje cca 10 – 20%

Důraz na etické principy v rámci pedagogického působení umělce Aleše Veselého

Patricie Pleyerová¹

Abstrakt: Příspěvek představuje dílčí část disertační práce zaměřené na intuitivní pedagogická pojetí výtvarných umělců v současném českém kontextu. Výzkum navazuje na publikaci Jitky Géringové a Ivy Mladičové (2016), která obsahuje rozhovory s vybranými umělci, jež měli nebo stále mají pedagogickou zkušenost v rámci výuky na vysokých školách a zároveň je jejich odbornost stvrzena tituly docent a profesor. Dané kritérium pro výběr umělců je důležité zejména pro doklad odbornosti a nepopíratelné umělecké aktivity a kvality daných osob. Fakt, že se jedná o osoby bez pedagogického vzdělání, které se současně pedagogické činnosti věnují, je podstatný pro pochopení jejich způsobu výuky. Deskripce těchto intuitivních výukových metod nám zprostředkovává další možnosti toho, jak přistupovat k edukaci výtvarné výchovy, čímž obohacuje oborový diskurz. Jednou z exponovaných výtvarných osobností je profesor Aleš Veselý. Dílčí výsledky výzkumu představují koncepci výuky uvedeného umělce, která zahrnuje prioritně důraz na etické principy a morální hodnoty, a to jak v samotném vedení výuky, tak také v hodnocení. Je pozoruhodné a zároveň podstatné tyto významné znaky umělcova pedagogického přístupu pozorovat v souvislosti s kontextem umělecké tvorby a jejího formování během normalizace. Všechny tyto údaje nám dávají zajímavý pohled do intuitivního vedení výuky a především etiky, jako nepostradatelné součásti vzdělávání, umění a života, což tvoří jednotný vzájemně propojený celek v příkladu pedagogického vedení předního českého umělce. Příspěvek tedy představí etiku, jako jeden z prostředků pro výuku v expresivních oborech a to na konkrétním příkladu pedagogického působení Aleše Veselého.

Klíčová slova: etika, vzdělání, expresivní obory, výuka umění.

JEL klasifikace: G32, G33, C35

1 Úvod

Výuku na vysokých školách lze pojímat z mnoha pohledů. Celý vzdělávací proces má svá specifika a procesuálně i obsahově se odlišuje od výuky na nižších stupních vzdělávání. Je logické, že přístup a požadavky pedagogů budou již zohledňovat intelektuální vyspělost studenta, jež zahrnuje schopnost samostatné práce a zejména zájem o vzdělání. V tomto kontextu můžeme považovat i pedagogické přístupy za variabilní, předpokládající neustálé sebevzdělávání samotných pedagogů, jež transformuje jejich kritický přístup k sobě samému i předávaným informacím. Schulmann (1987, s. 22) k tomu uvádí: „*Teorie vzdělávání pro profesi a k profesionalitě je v souladu se zahraničními trendy opřena o koncept učení a celoživotního učení. Posiluje se představa o učitelích jako učících se bytostí, které v tomto procesu přetvářejí koncepty vztahující se k jejich profesi a přetvářejí i sebe samy.*“ Zaměříme-li se na výuku expresivních oborů vedenou umělci, zjistíme, že rovina celoživotního učení je spojena s celoživotní tvorbou a její transformací. Tento fakt nám umožňuje velice zajímavý pohled na pedagogické přístupy v tomto specifickém oboru. Deklarovaná studie, resp. dílčí část disertační práce zaměřené na intuitivní² pedagogická pojetí výtvarných umělců v současném českém kontextu zkoumá zejména tato intuitivní pedagogická pojetí. Je potřeba zdůraznit, že výzkum navazuje na publikaci Jitky Géringové a Ivy Mladičové (2016), která obsahuje rozhovory s vybranými umělci³, jež měli nebo stále mají pedagogickou zkušenost v rámci výuky na vysokých školách a zároveň je jejich odbornost stvrzena tituly docent a profesor. Studie intuitivních pedagogických pojetí výtvarných umělců se jeví jako podnětná také v oblasti etiky, jako implikovaného fenoménu ve vzdělávání. Umění a etika spolu úzce souvisí a u mnohých umělců se jedná o entitu zcela zásadní (blíže bude rozvedeno v následujícím textu). Jednou z exponovaných výtvarných osobností je profesor Aleš Veselý. V jeho výukové činnosti můžeme vidět důraz na etické principy a morální hodnoty. Je pozoruhodné tyto významné znaky

¹ Univerzita J. E. Purkyně, Katedra výtvarné kultury, patricie.pleyerova@ujep.cz

² Intuitivní je zde pojímáno ve smyslu nezáměrného, neškoleného užití edukativních metod ve výuce. Jedná se o osobité prostředky v procesu výuky k dosahování cílů, které byly umělcem (učitelem) stanoveny.

³ Publikace přináší 16 rozsáhlých rozhovorů o výuce výtvarného umění s významnými osobnostmi české umělecké scény. Jde o umělce s dlouhodobou pedagogickou zkušeností na vysokých uměleckých školách. Náleží k nim Aleš Veselý, Stanislav Kolíbal, Milan Knížák, Adéla Matasová, Kurt Gebauer, Jitka Svobodová, Magdalena Jetelová, Miloš Šejn, Jindřich Zeithamml, Jiří Kovanda, Jiří David, Margita Titlová, Martin Mainer, Michal Gabriel, Milena Dopitová a Federico Díaz.

umělcova pedagogického přístupu pozorovat v souvislosti s kontextem umělecké tvorby a jejího formování během normalizace. Všechny tyto údaje nám dávají zajímavý pohled do intuitivního vedení výuky a především etiky, jako nepostradatelné součásti vzdělávání, umění a života, což tvoří jednotný vzájemně propojený celek v příkladu pedagogického vedení předního českého umělce. V následujících kapitolách se pokusíme představit etiku jako jeden ze základních prostředků pro výuku v expresivních oborech a to na konkrétním příkladu pedagogického působení Aleše Veselého, u něhož je důraz na morální hodnoty signifikantním znakem.

2 Metodika

Probíhající výzkumný projekt je od počátku koncipován jako kvalitativně zaměřený a v současné době je také podpořen v rámci studentské grantové soutěže Pedagogické fakulty UJEP. Ačkoliv byly v počáteční fázi výzkumu stanoveny výzkumné otázky zohledňující zejména dílčí pedagogické přístupy, inspirační východiska a vývoj intuitivního způsobu vedení výuky, již teď můžeme říci, že s ohledem na charakter nasbíraného materiálu zřejmě dojde k jejich reformulaci. Základní výzkumná otázka si klade od počátku výzkumu za cíl zjistit:

- Jaká jsou jednotlivá intuitivní pedagogická pojetí u uvedených umělců?⁴

Dílčí výzkumné otázky jsou:

- Jaký důraz je při výuce výtvarných umělců kladen na individualitu studenta?
- Jaký je výukový cíl umělce jako pedagoga?
- Jaké společné charakteristiky vedení výuky se u jednotlivých umělců vyskytují?⁵
- Jaká jsou inspirační východiska pro sestavení výuky uvedených umělců?

Ačkoliv etika zde není exaktně zkoumána ve smyslu samostatného výzkumného celku, je u A. Veselého latentně přítomna zejména ve výzkumných otázkách zohledňujících výukový cíl, individualitu studenta, či inspirační východiska, což si lze vysvětlit tím, že tyto části obsahují vyšší potřebu morálního zázemí, u inspiračních zdrojů z něj pak přímo vychází (viz. Výsledky). Z výše zmíněného kvalitativního přístupu byl pro tento výzkum zvolen biografický design, jelikož se zaměřujeme na vnitřní kvality jedince, interakci v sociálním prostředí a životní zkušenost. (Švaříček, Šedřová, 2014, s. 208). Výzkumný materiál sestává z přepisů rozhovorů z uvedené publikace, biografických materiálů, životopisných publikací a rozhovorů ex post. Tyto dodatečné rozhovory slouží ke komparaci získaných dat, nelze je však bohužel provést u všech uvedených umělců z důvodů úmrtí. Pro účely disertační práce je využito případové studie. V současnosti je realizována otevřená kategorizace dat, získaných na základě kódování přepisu rozhovorů, spolu se studiem autobiografických publikací umělců, rozhovorů a jejich uměleckého působení.

V příkladu Aleše Veselého byla data z přepisů rozhovorů v rámci uvedené publikace segmentována do dvou hlavních kategorií: *požadavky na výuku* a *požadavky na studenta*. V rámci kategorizace je potřeba zohlednit, jakým způsobem klade exponovaný umělec (učitel) důraz na výukový proces, zázemí, komunikaci, hodnocení, přístup (obsaženo v kategorii *požadavky na výuku*) a v jaké proporcii a s jakým akcentem zohledňuje osobnostní rámec studenta, tedy charakter, myšlení, dále snahu o rozvoj studenta (v dovednostech i vědomostech), jeho sebereflexi, vnitřní motivaci a v neposlední řadě také znalosti a dovednosti (*požadavky na studenta*). Z výsledků jasně vyplývá, že nejvyšší míra pozornosti je kladena na osobnostní přístup pedagoga ke studentům (viz Výsledky). Pedagogický přístup je zde pojímán ve smyslu koncepce výuky, její organizace a vedení. Stěžejní je zde role pedagoga ve vztahu ke studentům. Je potřeba zdůraznit, že základní etický princip zde hraje velice důležitou roli a to nejen v přístupu pedagoga a jeho vlastních morálních motivů, myšleno z pohledu kategorického imperativu (srov. Kant, 1996, s. 295), ale také morálních vlastností studentů. Pro představu naléhavosti tohoto zaměření můžeme uvést citaci rozhovoru, kdy na otázky týkající se vlastností studentů, které se A. Veselému jeví jako podstatné, odpověděl: „*Já si hlavně myslím, že by měli mít v hlavě jasno. ... Umět reagovat, takže pro to musí mít co největší zakotvení – etické i vědomostní.*“ (Géringová, Mladičová, 2016, s. 38).

Abychom lépe pochopili motivy pro výuku, tedy životní i umělecký kontext, je potřeba blíže se seznámit s osobností A: Veselého. K tomuto účelu nám slouží materiály reflektující tvorbu a život umělce. Naši premisou je, že vzhledem k profilaci a zejména omezení tvorby v období normalizace budou vnitřní motivy, etika a morální principy ovlivněny touto zkušeností. V případě A. Veselého je však životní cesta daleko komplikovanější. Nemáme ambici zde popsat celý

⁴ Z aktuální fáze výzkumu je zřejmé, že pro popis jednotlivých intuitivních pojetí bude potřeba vytvořit dílčí specifické typologie, zahrnující složky pedagogiky, didaktiky výtvarné výchovy a autorkou definované specifické prvky ve výukovém procesu jednotlivých umělců.

⁵ Tato dílčí výzkumná otázka není v následujícím textu blíže reflektována, jelikož komparace získaných dat prozatím neproběhla.

proces tohoto vývoje, nicméně pro pochopení vnitřních motivů je potřeba zdůraznit zejména jeho osobní zkušenost s holokaustem (transport otce i sestry do Terezína). Není zde potřeba blíže specifikovat životopis umělce, nicméně pro komplexitu dat a tvorbu výukových přístupů je potřeba definovat a klíčovat všechny podstatné momenty, jež mají nebo by mohly mít vliv na výukový proces. Vzhledem k tomu, že zde hovoříme o intuitivním pedagogickém pojetí umělců, nemůžeme být lhostejní ani k umělecké tvorbě. V tomto konkrétním příkladu můžeme vidět vyjádření k holokaustu a židovskému původu do výtvarného umění A. Veselého. (Drda, 2021). Zmíněný odkaz na židovskou tematiku lze demonstrovat v díle *Brána do nenávratna*.⁶

„Tíha světa leží na bedrech 36 spravedlivých. I kdybychom neznali tuto legendu, instinkt nám napoví, že jistě existovala nějaká dávná lidská představa o tom, že něco musí udržovat rovnováhu světa, nést tíhu fyzickou ale především tíhu osudu a tíhu etické zodpovědnosti nad hladinou kolapsu. Obr Atlas nesl fyzickou tíhu světa. I v jiných mýtech, pohádkách a pověstech se toto téma objevuje často a opakovaně.“⁷

Aleš Veselý, Jerusalema, 1. 1. 2015

Již zde se autor vztahuje k tématu etické zodpovědnosti. Etiku zde tedy musíme zkoumat nejen z pohledu životních zkušeností, ale i umění a jeho funkce, jakožto přirozené vnitřní perspektivy jedince. Vzhledem k tomu, že metodologie výzkumu se obrací k biografickému designu, nemůže tuto rovinu opomenout. Z filozofického hlediska je možné klást si otázku, do jaké míry zde umění zastupuje morální hodnoty, které jsou mnohdy latentně, mnohdy explicitně přítomny ve výuce umělce. Nemůžeme zde oddělit umělecké působení od výuky, jelikož proměna umělce v učitele byla zahájena na základě výtvarně uměleckých kvalit, o které byla naše společnost obohacena. Pro komplexitu dat a jejich vzájemnou komparaci je tedy potřebné znát kontext autorovi tvorby. Díla nám nepřísluší hodnotit, pro disertační šetření to není ani potřeba. Měli bychom je však znát a umělecké konotace na jejich základě tak neopomíjet. Bylo by zavádějící, kdybychom chybně interpretovali umělecký výraz daného autora. Sama filozofie nabízí mnoho pohledů na etiku umění. Můžeme ho chápat z pohledu eticismu⁸, podle něhož jsou: „*morální defekty uměleckých děl jsou defekty estetickými.*“ (Niederle, 2010, s. 127). Pokud bychom blíže nezkoumali autorovu tvorbu a její kontext, mohli bychom se snadno přiklonit ke zmíněné teorii, jelikož z pohledu provázanosti etických zásad umělce by se jevila jako vhodný nástroj pro interpretaci autorovy tvorby a tedy i inspiračních východisek pro výuku. Do protipólu můžeme postavit radikální autonomismus, jež naopak tvrdí, že: „*morální kritika umění je kategoriální chyba, že morální pojmy nelze rozumně na umělecké artefakty aplikovat. Ukazuje se, že radikální autonomismus je příliš silný: jsou díla, na něž je morální kritika nejen přiměřená, ale i nutná, máme-li vůbec dílu porozumět.*“ (Niederle, 2010, s. 127). Tato dualita je z interpretační roviny velice zajímavá, avšak pro naši práci je podstatné rozklíčovat skutečné motivy umělecké tvorby autorů, nikoliv podléhat hodnotícím soudům. Ztotožňujeme se s tvrzením, že: „*Morální kritika umění je možná, přesto je v konečném verdiktu o díle jakožto díle uměleckém irelevantní, protože je na umění nezávislá.*“ (Niederle, 2010, s. 128).

Abychom byli schopni účinně sestavit jednotlivé intuitivní učební styly, jsou do výzkumného materiálu zahrnuty všechny výše uvedené zdroje. Výběr zvoleného materiálu je opodstatněn narativní biografií (Švaříček, Šed'ová, 2016, s. 126), jejíž určitá specifika jsou přílehlavá k výzkumnému šetření daného fenoménu. Nabízí se zohlednění dalšího zdroje, a to zpětné vazby studentů uvedených umělců, popř. jejich definování pedagogického přístupu, nicméně začlenění tohoto zdroje by v rámci jedné studie nebylo možné. Premisou do budoucna je sestavit typologie na základě výzkumného šetření studentských výpovědí.

3 Výsledky

Tato pasáž představuje dílčí výsledky výzkumu, jež jsou orientovány na prezentaci pojetí etiky a mravních norem v rámci pedagogického působení Aleše Veselého. Na základě studie přepisů rozhovorů uvedené publikace bylo provedeno otevřené kódování a následná kategorizace dat. Jak bylo nastíněno v textu výše, pro určení dominantních prvků ve výuce bylo potřeba rozdělit přístup na dvě kategorie a to *Požadavky na výuku* a *Požadavky na studenta*.

První uvedená kategorie dále zahrnuje subkategorie jako *hodnocení, přístup a komunikace*. (Švaříček, Šed'ová, 2016, s. 127). Jedná se o stěžejní momenty, o které se umělec v rozhovoru opírá, resp. vysvětluje osobní přístup k nim a vlastní genezi pro jejich formování. Abychom zůstali u etiky ve smyslu validní složky deklarovaného pedagogického přístupu, budeme zde prezentovat dílčí výsledky, které s daným fenoménem přímo souvisí. V tomto ohledu je zde moment morálního důrazu kladen zejména na přístup pedagoga k celému pedagogickému procesu a je silně zastoupen zejména ve

⁶ Jedná se o monumentální památník v Praze Bubny, který byl vytvořen na památku Židů, kteří odsud odjízďeli do koncentračních táborů.

⁷ Památník Ticha Bubny: BRÁNA NENÁVRATNA [online]. Praha: PAMÁTNÍK ŠOA PRAHA, 2017 [cit. 2021-04-24]. Dostupné z: <https://www.bubny.org/cz/pamatnik-ticha/socha-brana-nenavratna>

⁸ Je podstatné zdůraznit, že eticismus má silnější i slabší verze. Nejsilnější verze, radikální moralismus tvrdí, že v uměleckých dílech jsou jedinou a klíčovou věcí jejich reprezentované obsahy.

vztahu vyučujícího ke studentům, kde jak uvádí: „*Pro mě je důležité, aby to byla výchova samostatných osobností... Hrozně důležitý je ten základní etický princip.*“ (Géringová, Mladičová, 2016, s. 38). Podíváme-li se na subkategorii hodnocení, i zde jsou inherentní morální hodnoty, jež můžeme chápat ve spojitosti s kategorickým imperativem (srov. Kant, 1990, s. 127), tedy: „*Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek.*“ Z výsledků vyplývá, že hodnocení je velice citlivou záležitostí, zejména k rozvoji studenta. „*Ta největší zásada je nikoho neshodit.*“ (Géringová, Mladičová, 2016, s. 38). U Aleše Veselého lze etické zásady rozdělit do dvou kategorií, tedy etické principy (ve spojitosti s požadavky na studenty, jejich bazální morální hodnoty) a současně (etickou vnitřní i vnější koexistenci samotného autora). V otázkách přístupu k výuce nám získaná data předkládají, že tento druh vzájemného vztahu etiky a uměleckého vedení je soustředěn nejvíce v kategorii *přístupu k výuce*, kdy je důraz kladen na vzájemnou důvěru, výchovu samostatných osobností a zároveň naslouchání a vzájemné konfrontaci. V souvislosti s materiálem týkajícím se života a tvorby uvedeného umělce jsme nepředpokládali, že by bylo vnitřní morální nastavení umělce ambivalentní ve vztahu k požadavkům, resp. očekáváním od studentů. Pro sestavení typologie intuitivního přístupu jsou zde důležitá další specifika, jež můžeme v krátkosti shrnout jako celkový zájem studenta o vnitřní i vnější svět, umění a zejména zájem o poznání. Výše uvedená data nám předkládají odpovědi na jednotlivé výzkumné otázky, zejména ve vztahu k výukovému cíli (můžeme jej definovat jako morální uvědomění), k hodnocení (důraz na etické jednání v dialogu o výsledku práce) a inspiračním východiskům (důraz na morální a etické principy v životě umělce, v souvislosti s neetickými historickými i životními mezníky autora).

4 Závěr

Z aktuálních výsledků je patrné, že důraz na etiku tvoří podstatnou část charakteristiky intuitivního pedagogického pojetí Aleše Veselého. Dílčí složky jednotlivých kategorií, určující stěžejní přístupy ve výuce, vykazují míru ovlivnění morálními zásadami, tedy považujeme za podstatné zohlednit tento prvek při deskripci výukového stylu A. Veselého, jenž bude dále komparován s empiricky ověřenými prostředky k dosažení výukového cíle ve výtvarném vzdělávání a jejich etickým kodexem. Abychom mohli považovat naše závěry za legitimní, bude potřeba podrobit zjištěná data komparaci s dalšími materiály mapujícími inspirační východiska pro tvorbu, potažmo výuku. Pouze obsáhlý zdroj, popisující vnitřní perspektivy jedince může zaručit komplexitu jednotlivých pojetí. Uvedená část výzkumu představuje počáteční kódování a segmentaci dat, lze tedy předpokládat, že dílčí pedagogické přístupy budou obohaceny o další vnitřní motivy vyučujícího umělce, nicméně již teď si dovoluujeme tvrdit, že etické zázemí pro vzdělávací proces bude u Aleše Veselého velmi obsáhlé.

Poděkování/Financování

Tato práce byla podpořena grantem Studentské grantové soutěže UJEP č. SGS UJEP-SGS-2020-43-006-2.

Zdroje

- Drda, A. (2021). Paměť národa: Aleš Veselý. <https://www.pametnaroda.cz/cs/vesely-ales-1935#links>
- Géringová, J., & Mladičová, I. (Eds.). (2016). Působit, klást překážky, vyjít vstříc: rozhovory s výtvarnými umělci na téma jak učit umění. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.
- Kant, I. (1996). Kritika praktického rozumu (přeložil Jaromír LOUŽIL, autor úvodu Jan PATOČKA). Svoboda.
- Kant, I., Barabas, M., & Kouba, P. (Eds.). (2014). Základy metafyziky mravů (Vyd. 3., opr, přeložil Ladislav MENZEL). OIKOYMENH.
- Niederle, R. (2010). Pojmy estetiky: analytický přístup. Masarykova univerzita.
- Schulman, L. (1987). Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. Harvard Educational Review.
- Švaříček, R., & Šedřová, K. (2014). Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách (Vyd. 2). Portál.
- Veselý, A. (2017). Brána Nenávratna. Památník Ticha Bubny. Retrieved June 20, 2021, from pamatnik-ticha/socha-brana-nenavratna

Etika ve vzdělávání

Jindřich Šraj¹

Abstract: Předkládané pojednání se věnuje etice ve vzdělávání. Chce ukázat, že vzdělávání není jen otázkou seznamování se s novými informacemi, pouhé osvojování si nových znalostí, nýbrž též či zvláště uvědomování si základních hodnot, které jsou pro utváření lidského života v jeho komplexnosti a sociálních interakcích nepřehlédnutelné. Oporu pro toto tvrzení nachází v krátkém pohledu na evropské hodnoty ve výchově a vzdělávání, a také ve Všeobecné deklaraci lidských práv. Sociálně etický pohled na vzdělání jako sociální dobro, umožňuje zdůraznit odpovědnost politického rozhodování ohledně jeho dostupnosti a využitelnosti. Upozorňuje přitom také na nebezpečí ekonomizace vzdělání. Potřebu komplexního pohledu na vzdělávání dokresluje představení významu projektu etické výchovy v ČR, a také reflexe možných způsobů výuky etiky v rámci vysokoškolského studia, konkrétně pro oblast sociální práce.

Klíčová slova: Etika, vzdělávání, etická výchova, hodnoty, Evropa, škola, sociální práce

JEL klasifikace: D 46, D 83, H 75, I 21, J 24, Z 10

Úvod

Bavit se o etice ve vzdělávání znamená vycházet z toho, že vzdělávání není jen otázkou seznamování se s novými informacemi, pouhé osvojování si nových znalostí, nýbrž též či zvláště uvědomování si základních hodnot, které jsou pro utváření lidského života v jeho komplexnosti a sociálních interakcích nepřehlédnutelné (Benedikt XVI., 2009)². Nestačí o těchto hodnotách pouze vědět, ale je nutné je také respektovat, především však žít. Připomenout zde můžeme slova českého filosofa Jana Sokola, který toto rozlišení považuje za důležité vzhledem k etice, když říká, že „v praktické filosofii čili etice nejde jen o to, něco poznat a vědět, nýbrž o něco základnějšího, totiž dobře a lépe jednat, získávat zdatnost a dobrým se také stávat. Proto také etika nerozlišuje mezi pravdivým a nepravdivým, nýbrž mezi dobrým a špatným, lepším a horším“ (Sokol, 2014). Pokud jsme však dosud neřešili otázku, co vlastně etikou a vzděláváním myslíme, nemůžeme výše uvedené rozlišení považovat za dostačující.

Počátek etiky jako vědní disciplíny se připisuje Aristotelovi. Neznamená to ovšem, že do té doby o etice hovořit nelze. Člověk jako morální bytost řeší etické otázky odnepaměti. V raných dobách byly odpovědi na ně obsaženy v předávaných tradicích předků, v mýtech, které byly svým charakterem posvátné a nedotknutelné. Zahrnovaly nároky, především pravidla společenského soužití, která kladla na jednotlivce požadavky, kterým se nebylo možné bez trestu vyhnout. Starověká antika již nehledá etické kritérium správnosti a obhajitelnosti jednání v tradici předků, nýbrž v podstatě bytí, ke kterému upíná svoji reflexivní pozornost. Celá západní filosofická i teologicko-etická tradice je prodchnuta touto dominancí rozumu, rozumové reflexe při zdůvodnění etiky a obhajování jejích požadavků. Na počátku třetího tisíciletí pak papež Benedikt XVI. jakoby mimoděk, s odkazem na v křesťanské tradici sdílenou omezenost rozumu v důsledku dědičného hříchu, připomíná limitnost racionální etiky, která nedokáže zahlédnout složitost racionálního poznání v etické oblasti (Benedikt XVI., 2015). Zdůrazní přitom, že „na počátku křesťanského života není určité etické rozhodnutí nebo nějaká velká idea, nýbrž setkání s událostí, s Osobou, která otevírá před životem nový obzor a dává mu rozhodující zaměření“ (Benedikt XVI., 2012).

Stručný výčet určujících momentů vzhledem k pojetí etiky v západním kulturním prostoru dává poznat, že etika nemůže spoléhat jen na ratio, není a nemůže být pouhou deskripcí reality, pouhým souborem informací k naučení. Potřebuje rovněž reflektovat vztah, potažmo vztahy, pracovat s přesažností, transcendentálností, vycházet z ní nebo jí alespoň připouštět. To, co platí o etice, platí do značné míry i o vzdělávání. Proto lze jedním dechem hovořit o etice ve vzdělávání, jako i o vzdělávání v etice.

¹ Jihočeská univerzita, Teologická fakulta, Katedra sociální a charitativní práce, Kněžská 8, 370 01 České Budějovice, sraj@tf.jcu.cz

² Podle papeže Benedikta XVI. (2005 – 2013) „slovem ‚vzdělání‘ se nemíní jenom školní výuka nebo odborný výcvik – což jsou oba jistě důležité faktory rozvoje -, ale úplná formace osoby.“

Zmíněná oboustranná spojitost etiky a vzdělávání před nás staví požadavek komplexního pohledu na realitu. V zásadě jde o koncentraci na starobylé, svojí povahou ovšem trvale aktuální otázky: jak mám rozumět sobě a světu, ve kterém žiju, a co z toho pro mě vyplývá? Jinými slovy řečeno, jak dál předávat a rozvíjet poznatky a též aktivity či zručnosti, které umožní člověku plnohodnotný, lidsky důstojný život, umožní mu objevení jeho smyslu. Že to nemusí být v dnešní době mnohačetných vědeckých poznatků jednoduché, o tom svědčí mimo jiné slova Václava Havla, která pronesl ve Filadelfii v USA, 4. července 1994:

*„Ukazuje se, že vše co klasická novověká věda popsala, byl jen povrch věcí, jen jedna dimenze skutečnosti, dimenze tím klamavější, čím dogmatictější byla považována za dimenzi jedinou, respektive za samu podstatu skutečnosti. Např. o kosmu toho dnes víme asi nepoměrně víc než naši předkové, a přece se stále častěji zdá, že oni o něm věděli cosi podstatného, co nám uniká... Čím důkladněji jsou popsány všechny naše orgány a jejich funkce, jejich vnitřní struktura a biochemické reakce, které v nich probíhají, tím víc jako bychom se mýjeli se samotným duchem, cílem a smyslem, který to dohromady tvoří a který zakoušíme jako naše nezaměnitelné já. Na jedné straně se dnešní člověk těší z **vymožeností soudobé civilizace** a na druhé straně **neví přesně, co sám se sebou, neví k čemu se má vztahovat**, svět jeho zkušeností mu připadá chaotický, nesourodý, nepřehledný, v jeho zážitku světa jako by nebylo žádné integrující síly, jednotného smyslu, vskutku niterného porozumění jevům...“.*

Chceme-li nakonec poukázat na význam etiky ve vzdělávání, musíme v demokratických zemích Evropy rozlišit zde přítomné, všem garantované *formální vzdělání* – institucionalizovanou školní výuku a odborný výcvik –, které představuje důležitý faktor rozvoje člověka, potažmo společnosti, od vzdělání, jehož cílem je úplná formace osoby (Benedikt XVI., 2009)³. Neznamená to, že uvedené formy vzdělání jsou od sebe navzájem nutně separovány, což se v praxi bohužel mnohdy děje, nýbrž jde o zdůraznění jeho podstaty, nezbytné komplementarity jeho dvou zmíněných forem. Tuto komplementaritu reflektuje předkládané pojednání. Odkazuje se přitom s ohledem na profesní zaměření autora – věnuje se teologické a sociální etice – také či zvláště na teologické zdroje. Nejdříve se ve stručnosti zaměříme na evropské hodnoty ve výchově a vzdělávání, na nichž chceme ukázat opodstatněnost oné komplementarity. Na to navážeme sociálně etickým pohledem na vzdělání jako sociální dobro. Základní právo na vzdělání formuluje již Všeobecná deklarace lidských práv z roku 1948. Navozuje přitom implicitně i etické otázky s ním spojené. S ohledem na námi reflektovaný význam vzdělávání ve vyspělých společnostech Evropy bude nutné se v krátkosti zamyslet nad zde přítomnými riziky a šancemi, mimo jiné potřebou kooperace mezi rodinou a školou. V návaznosti na to pak neopomeneme reflexi významu projektu etické výchovy v ČR. Pokusíme se o její kritické zhodnocení včetně hledání odpovědi na otázku po její opodstatněnosti na státních školách. Tuto odpověď budeme hledat mimo jiné v odkazu na pozice australského autora Philipa Cama, který stojí za projektem EV v australských školách. V neposlední řadě se zaměříme na možný způsob výuky etiky v rámci vysokoškolského studia, konkrétně pro oblast sociální práce.

1. Evropské hodnoty ve výchově a vzdělávání

Etika a vzdělávání jsou nezbytně spojeny s hodnotami. Etika jako hodnotící disciplína rozlišuje mezi hodnotným a nehodnotným, dobrým a špatným. Vzdělání samo o sobě představuje hodnotu, o kterou je správné usilovat. Ze své povahy jsou etika i vzdělávání dynamické a flexibilní, a též jako hodnoty plně neuchopitelné. Snaží se reagovat na aktuální dění, znovu a nově promýšlet své obsahy a způsoby prezentace, své přístupy a metody. Chtějí být srozumitelné a důvěryhodné, nápomocné k rozvoji člověka. Etika i vzdělání představují něco, co je třeba brát vážně, pro co je třeba i něco podstoupit – námahu, obět, úsilí.

V Evropě, v evropských dějinách, v bohaté stejně jako složité a křivolaké evropské tradici, je touha po vědění, po hodnotách, za kterými je třeba jít bez ohledu na námahu či protivenství, trvale přítomná. Dá se dokonce hovořit o jisté houževnatosti, která se jim věnuje. Pojí se s ochotou všeho se pro poznané hodnoty zříct a třeba obětovat i život. Inspirací je pro ní v tomto ohledu nejen řecká antika (např. Sokrates), ale i křesťanská tradice s plejádou světců, mučedníků. Významný je však především důraz evropského křesťanství na výchovu k hodnotám a vzdělání, které majoritně prostřednictvím církve, jejich jednotlivých řádů, nejvíce snad jezuitů, v průběhu evropských dějin nabízela, a to všem. V tom spočívá bezesporu evropský unikát, který se pojí s uznáním hodnoty každého člověka, který má duši, o níž se musí neustále starat, aby neodumírala (Sokol, 2003). Všudypřítomné náboženské paradigma nakonec vzbuzuje sekularizační a emacipační snahy, které se dovolávají svobody bádání, autonomie vědy a osoby, což mimo jiné vedlo k oddělování vědy od etiky a vzdělání od výchovy, resp. od úplné formace osoby.

Zdá se, že s postupující sekularizací, rozvojem vědy a vytlačováním či opomíjením dosavadních tradic se na evropském poli odehrává několik paralelních bitev bez dosud jasného vítěze, za to však s řadou poražených. Zdá se, že v neformálním boji prozatím vítězí metoda nad obsahem, subjektivita nad objektivitou, pozemskost či empirie nad

³ Papež Benedikt XVI. hovoří o potřebě podpory lepšího přístupu ke vzdělání ve smyslu úplné formace osoby, jako výrazu širší solidarity na mezinárodní úrovni, která je zároveň podmínkou účinnosti samotné mezinárodní spolupráce.

transcendenci, mainstream nad pravdou, apod. Odraží se to nakonec právě ve výchově a vzdělávání, v pojetí etiky, ve vnímání sebe samých a světa, ve kterém žijeme (Beck, 2004; Lipovetsky, Juvín, 2012). Už Viktor Frankl připomínal, že náš svět je světem specializací, které se absolutizují. Hlasají se polopravdy, které se vydávají za pravdu celou. A nejenom to, specializovaný člověk je podle teologa Tomáše Špidlíka „morálně tolerantním. Jeví se mu prý přirozenou zásada: žít a nechat žít, každý ať si hledá své místo ve světě“ (Špidlík, 2007). Jak za této situace koncipovat vzdělávání? Co by mělo být jeho obsahem? Jakou roli v tom připisat etice, bez níž nelze hovořit o úplné formaci osoby? Jinak řečeno, jakou podobu a význam by měla mít výchova a vzdělávání ve světě, ve kterém se může člověk cítit zbaven svých kořenů a perspektiv, pochybuje o své identitě a je strhován různými ideologiemi a učeními, vystaven vlivu dezinformačních kampaní, apod.? Jsou to otázky, které se pojí s budoucností Evropy. Té Evropy, která může být hrdá na svoji bohatou kulturu a dějiny, nikoliv prostě omylů a chyb, ze kterých se však může poučit.

Budoucnosti Evropy se věnuje v projevu na konferenci „(Re)Thinking Europe“ v roce 2017 též papež František. Hovoří o identitě Evropy a o výzvách, kterým kontinent čelí. Mimo jiné připomíná, že „stojíme před závažnou povinností poskytnout výchovu a vzdělání nejen tím, že nabídneme technické a vědecké poznatky, ale především úsilím o ‚podporu všestranného zdokonalení lidské osoby, k blahu pozemské společnosti a k lidštějšímu uspořádání světa.‘ K tomu je ovšem,“ jak říká dále, „nutné zapojení celé společnosti. Vzdělání a výchova jsou společnou odpovědností, která vyžaduje aktivní účast od rodičů, škol a univerzit i od náboženských a občanských institucí. Bez vzdělání se nerozvíjí kultura a život společenství vysychá“ (František, 2017). V podobném duchu se vyjadřoval již o tři roky dříve v projevu v europarlamentu: „S odkazem na slavný Raffaelův obraz, na němž dva filosofové ukazují zároveň k nebi i k zemi, poukázal na dvojnásobný rozměr, jež je nutný pro Evropu: pozemský a transcendentní. Doslova říká ‚*Budoucnost Evropy závisí na těchto dvou elementech. Evropa, která nebude schopná se otevřít tomu, co lidský život přesahuje, bude Evropou, jíž hrozí, že pomalu ztratí svou duši i onoho ‚humanistického ducha‘, kterého miluje a brání*““ (František, 2014). S politováním přitom konstatuje, že „převahu mají technické a ekonomické otázky, a to na úkor skutečného antropologického nasměrování. Člověku hrozí, že bude ponížěn na pouhou součást mechanismu, který s ním jedná jako s konzumní věcí“ (František, 2014).

2. Vzdělání jako sociální dobro

Námi reflektovaná komplementarita vzdělávání nachází své zdůvodnění i ve Všeobecné deklaraci lidských práv z roku 1948. Vzdělání je zde prezentováno jako základní sociální lidské právo, jako sociální dobro, kterého se má dostat každému. Kromě toho, že má být vzdělání bezplatné, alespoň v počátcích a základních stupních a v základním stupni povinné, má být obecně přístupné i technické a odborné vzdělání a stejně přístupné všem podle schopností i vyšší vzdělání (Jan XXIII., 1963)⁴. Nadto má vzdělání směřovat k plnému rozvoji lidské osobnosti, k posílení porozumění ve společnosti a k úctě k lidským právům. V neposlední řadě se zde připomíná, že rodiče mají přednostní právo volit druh vzdělání pro své děti (Všeobecná deklarace lidských práv, 1948). Samotná deklarace tak vytyčuje nejenom základní právo na vzdělání, nýbrž nastoluje i etické otázky, které si žádají bližší reflexi. Pozornost přísluší v tomto směru především pohledu sociálně etickému (Heimbach-Steins, 2008). Některé momenty z tohoto diskursu se zde pokusíme ve stručnosti představit.

V současných moderních výkonnostních, vysoce vyspělých společnostech Evropy není o významu vzdělání pochyb. Představuje zde zákonem garantované právo, které nemůže být nikomu odepřeno. Nepřípustná je v tomto ohledu jakákoliv forma diskriminace. Odborné debaty a politická rozhodnutí stojí za tím, jaký bude jeho obsah, šíře, dostupnost, využitelnost, apod. Uvědomíme-li si, že ve vysoce diferencovaných moderních společnostech má vzdělání rozhodující význam pro sociální inkluzi, ekonomickou soběstačnost, sociální status jednotlivce, resp. pro utváření osobního života a životní spokojenost, pro lidsky důstojný život na bázi svobody a odpovědnosti, je výše uvedené rozhodování závažné a zodpovědné (Mandry, 2013).

V rychle se utvářejícím světě moderních společností není však vzdělání jen vstupní branou k úspěšnému začlenění jednotlivce do společnosti. Stává se rovněž nástrojem sociální diferenciaci. Určuje sociální rozdíly. Je to dáno tím, že ve vyspělých společnostech se stává hlavním kritériem sociálních rozdílů výkon, společenská „výtečnost“ jednotlivce, kterou podmiňuje právě vzdělání. Ve výsledku to vede k zúžení pohledu na vzdělání, především však k pokřivení pohledu na člověka, k jeho nepřipustnému zpředmětnění. Vzdělání ve službě ekonomické prosperity a společenského užítku se cíleně redukuje na znalosti a odbornost. Ty se totiž stávají určujícím předpokladem pro uplatnitelnost člověka na trhu práce a ekonomickou prosperitu (Mandry, 2013). Pokud však při rozhodování o konkrétní podobě vzdělání a vzdělávacího systému nebude brán v potaz též etický pohled, který akcentuje individuální komplexní rozvoj člověka, stane se nakonec

⁴ V sociální encyklice papeže Jana XXIII., *Pacem in terris* (1963), která se věnuje otázce lidských práv, je tento požadavek v článku 13 ještě umocněn. Zdůrazňuje se zde, že „je nutno usilovně vytvářet podmínky k tomu, aby lidé s patřičnými vlohami měli přístup k vyššímu vzdělání, a sice tak, aby se pokud je to možné, ve společnosti dostali k úkolům a úřadům, které odpovídají jak jejich nadání, tak i nabytým znalostem.“

oblast vzdělání a sám člověk obětí ekonomického, skartačního myšlení. Vyjadřuje ho slogan „využij a zahod“⁵. Papež František tuto kulturu právem kritizuje, protože přehlíží skutečnou hodnotu člověka a působí osobně i společensky destruktivně (František, 2016). Jinak řečeno, vzdělání by mělo zhodnocovat důstojnost člověka a bránit ho před redukovanými pohledy a postoji, nikoliv se stát jejich obětí. Úkolem vzdělání je rozšiřovat vnímání a obzory člověka, které přesahují ekonomické statky.

Bavíme-li se o vzdělání jako sociálním dobru, které má být spravedlivě „distribuováno“ všem, máme na mysli formální vzdělání garantované státem prostřednictvím vzdělávacích institucí. Nesmíme však přitom opomenout existenci stejně tak důležitého „neformálního vzdělávání.“ To se realizuje nejčastěji v domácím, rodinném prostředí. Rodiče jsou těmi, kterým přísluší primární zodpovědnost za výchovu a vzdělání dětí. Na tuto skutečnost poukazuje i zde zmiňovaná Všeobecná deklarace lidských práv, když připomíná přednostní právo rodičů volit druh vzdělání pro své děti. Naplnění tohoto práva předpokládá širokou a pestrou nabídku dostupných forem vzdělání, ze které si mohou rodiče vybírat. Z logiky zde řečeného vyplývá požadavek kooperace rodičů a vzdělávacích institucí. Cílem této kooperace by měl být komplexní osobnostní rozvoj člověka. Jde v zásadě o naplňování společné odpovědnosti za výchovu a vzdělávání, která vyžaduje aktivní přístup všech zainteresovaných, jak to požadoval ve svém projevu v europarlamentu papež František. Naplňování této odpovědnosti by ovšem nemělo být chápáno jako pouhé „vykolikování“ vzájemných kompetencí, nýbrž společná aktivní odpověď na požadavky doby. Vyžaduje to trvalý dialog a hledání adekvátních přístupů, zvláště v situacích, pokud jedna či druhá strana z jakýchkoliv důvodů nedostává své odpovědnosti. Za jednu z takovýchto aktuálních aktivit lze považovat etickou výchovu zavedenou do českých škol, jako odpověď na v praxi zakoušený deficit ve výchově v rodinách.

3. Projekt etické výchovy v českých školách

Etická výchova (EV) je nový doplňující vzdělávací obor Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání (Etické fórum, 2014)⁵, který byl do něho zařazen rozhodnutím Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR (MŠMT) v roce 2010. Tento krok lze vnímat jako zřejmý posun ve vnímání a realizaci výchovy ve školách, resp. jako pozitivní posun v pohledu na člověka. Dokladuje to alespoň formulovaný cíl EV, kterým je „morálně vyzrálý člověk, který se vyznačuje empatií, kreativitou, zdravým sebevědomím, pozitivním hodnocením sebe i jiných a prosociálními formami chování“ (Etická výchova (a), 2014). Tento cíl koresponduje i s požadavky VDLP, ve které se hovoří o tom, že vzdělání má kromě jiného směřovat k plnému rozvoji lidské osobnosti, k posílení porozumění ve společnosti a k úctě k lidským právům. Z tohoto pohledu jde bezesporu o přelomový krok v rámci vzdělávací soustavy v ČR. V praxi však nenachází potřebnou odezvu. V první dekádě od zavedení EV do Rámcového vzdělávacího programu ji implementovala do školních osnov jen o něco málo víc než desetina z existujících státních škol (Hanušková, 2018; Šrajger, 2012; Krausová, Šrajger, 2015)⁶.

Důvodů proč zmíněný obor dosud nenachází v praxi náležitou odezvu, bude bezesporu více. Jedním z nich může být skutečnost, že do té doby ve školské soustavě chyběl předmět, který by systematicky rozvíjel mravní stránku osobnosti žáků (MŠMT, 2010) a nejsou proto dostatečně připravené personální kapacity (Šrajger, 2012). Tomuto projektu nemusí být ale nakloněno ani vedení škol včetně kantorů. Opomenout nelze jeho finanční aspekt. Vedení školy ho může s ohledem na jeho volitelnost pragmaticky vyhodnotit jako pro školu ekonomicky zátěžový bez okamžitého měřitelného efektu na žáky na rozdíl od ostatních povinných předmětů, které škola nabízet musí. Ukazuje se tak, že naplňování obecnějšího záměru MŠMT, tedy podpora duchovní a morální obnovy společnosti včetně větší aktivizace spolupráce rodiny a školy na hodnotách určujících výchovu dítěte (MŠMT, 2010), které se od zavedení nového vzdělávacího oboru EV do českého základního vzdělávacího rámce očekávalo, není v praxi prozatím dostatečně realizováno. Potřebu této nabídky může do jisté míry umocnit v současnosti poměrně dlouhá výluka ve školním vzdělávání způsobená opatřeními v souvislosti s pandemií COVID – 19. Prozatím lze jen odhadovat míru negativních dopadů na děti, které byly po dlouhou dobu ochuzeny o přirozenou socializaci v kolektivu vrstevníků. Projekt EV může tento deficit zmírňovat. Podporuje totiž u žáků osvojení si sociálních dovedností. Žák je v jejím rámci „veden“: „k navazování a udržování uspokojivých vztahů, k vytvoření si pravdivé představy o sobě samém, k tvořivému řešení každodenních problémů, k formulaci svých názorů a postojů na základě vlastního úsudku s využitím poznatků z diskuse s druhými, ke kritickému vnímání vlivu vzorů při vytváření vlastního světového názoru, k pochopení základních environmentálních a ekologických problémů a souvislostí moderního světa aj.“ (MŠMT, 2010).

Realizaci ambiciózních cílů etické výchovy nemusí ovšem stát v cestě jen praktické překážky. Mohou tomu bránit i nedostatky či rizika spojená se samotným konceptem EV, resp. s jeho pojetím. Diskutabilním se stává již samotný název *etická výchova*. Projekt etické výchovy je totiž inspirován především projektem prosociální výchovy španělského profesora Roche Olivara, a projektem etické výchovy vytvořeným a realizovaným slovenským pedagogem L. Lenczem

⁵ V oblasti gymnaziálního vzdělávání je etická výchova součástí výchovně vzdělávacího programu škol od r. 2006.

⁶ V roce 2018 to bylo cca 500 škol z celkových 4 500.

(Etická výchova (b), 2014). Důraz je zde položen na prosociálnost, tedy spíše na psychologii než na etiku, i když to neplatí ve striktním slova smyslu. Tento zdánlivě banální rozpor v pojmosloví může mít do budoucna neblahé důsledky. Může totiž u žáků, kteří projdou etickou výchovou, mylně navozovat dojem, že mají etiku natolik zažitou a osvojenou, že už jí nepotřebují věnovat pozornost. Mohou se stát ve skutečnosti vůči etice a etickým požadavkům imunními (Pastwa, 2012)⁷. Jaké nebezpečí se zde skrývá, dobře vystihují slova Petra Piřhy: „Etická výchova by se měla jmenovat výchova prosociální, protože vytváří vlastnosti a schopnosti nutné pro život ve společenství. (...) Nemůže ovšem nahradit ono zásadní formování, které označujeme slovem imprinting. Zůstane nutně něčím poněkud knižním, neprožitým, ale naučeným. Bude vždy v nebezpečí technologického behaviorismu, protože může vést k tomu, jak se chovat, ale nemůže založit skutečnou lásku a obětavost“ (Piřha, 2009).

Zásadní otázkou v diskusi kolem EV je nakonec to, zda má vůbec etická výchova ve státních školách své opodstatnění vzhledem k tomu, že primární odpovědnost za výchovu dětí mají rodiče, a také že žijeme v pluralitní světonázorově neutrální společnosti, která respektuje hodnotovou a názorovou pluralitu? Odpovědi na tyto složité otázky můžeme hledat mimo jiné u australského učitele Philipa Cama⁸. Jím formulovaný přístup ke konceptu EV, za kterým je třeba vidět i pozitivní zkušenosti s realizací EV v australských školách, je blízký cílům a hodnotám formulovaným v konceptu Etické výchovy v ČR, a tím je pro něj inspirativní (Cam, 2012; Krausová, Šrajter, 2015).

Potřebu EV ve státních školách chápe Philip Cam jako zásadní s ohledem na vzrůstající nefunkčnost rodin, ve kterých absentuje morální vzdělávání dětí. Škola má podle něho, tento handicap u dětí vyrovnávat, aniž by chtěla rodinnou výchovu suplovat. Zásadní je v tomto ohledu podle něho spolupráce mezi rodinou a školou. Tato spolupráce a s ní spojená kontinuální diskuse má podle Cama sloužit k vyjasňování obsahové náplně EV, protože je zde možné počítat se značnými rozdíly v pohledu na hodnoty. Ve výsledku to umocní úspěšnou realizaci stanovených cílů v rámci etické výchovy (Cam, 2012). Camem zdůrazňovaná spolupráce rodiny a školy a jejich vzájemná komunikace není v českém prostředí bohužel dostatečně rozvinutá. Ani po třiceti letech od sametové revoluce se nepodařilo, zdá se, odstranit vzniklé deficity z doby totality.

Zásadní je i druhá otázka, jak je to s EV ve státních školách v pluralitních multináboženských společnostech? Česká republika v porovnání s jinými vyspělými demokratickými zeměmi Evropy se může jevit jako hodnotově a názorově sevnější. Důvodem je výrazně nižší míra imigrace do naší vlasti. Komunity zastánců jiných pro nás netradičních náboženství nejsou příliš velké. To ovšem neznamená, že české školy otázku multikulturality neřeší nebo že by jí řešit neměly. Jen se to v současnosti nemusí jevit jako akutní problém. Do budoucna lze ale počítat s tím, že to jeden z takovýchto problémů bude. Philip Cam považuje samu skutečnost, že v moderních pluralistických demokratických společnostech existují z podstaty věci značné rozdíly v pohledu na hodnoty z důvodů plurality světonázorů a náboženských přesvědčení, což zavdává četné diskuse a neshody v etických otázkách, právě za důležitý faktor pro potřebu etické výchovy ve školách, která na sebe váže též naléhavou otázku po její podobě. Toto přesvědčení vyjadřuje s ohledem na multikulturní a multináboženskou australskou společnost, ve které jsou přítomné dvě silné náboženské tradice (Cam, 2012).

V australské společnosti navštěvují státní školy děti z různých sociálních a náboženských prostředí. To podle Cama vede k tomu, že školy prezentují dětem obecné, všemi přijatelné hodnoty. Za takové situace však nejsou školy podle něho uchráněny dvojího zásadního nebezpečí: nebezpečí relativizace hodnot (hodnoty jsou podřazovány kulturnímu a individuálnímu chápání), a nebezpečí "kulturního absolutismu" (může jít o vynucenou ortopraxi některé z náboženských tradic). Podle Cama se dá těmto nebezpečím předcházet tím, a to je zároveň i odpověď na otázku po podobě EV, že v rámci této výchovy budou děti povzbuzovány k diskusím a promyšleným debatám o jednotlivých náboženských vyznáních a hodnotách. Rozhodující jsou přitom v australském prostředí zmíněné dvě náboženské tradice: katolická a anglikánská. Trebaže se náboženské přesvědčení v praktickém životě Australanů příliš neprojevuje, koncipuje Cam principy etické výchovy právě na těchto dvou stěžejních náboženských tradicích své země (Cam, 2012).

⁷ Může se jednat o období negativního dopadu institucionálně prosazované náboženské výchovy ve školách, který produkuje formalismus víry. Absolventi této výchovy jsou většinou přesvědčeni, že jsou ve víře dostatečně vzděláni a nepotřebují jí dále rozvíjet, ani praktikovat. Rostoucí averze či dokonce vzpoura vůči církvi je v Polsku dáována do souvislosti právě s povinnou výukou náboženství ve školách. Má se za to, že vše co je povinností, navíc spojená se školou, vyvolává u části dětí a mládeže negativní vztah, který přetrvává do dospělosti.

⁸ Philip Cam (Austrálie) je děkanem fakulty Humanitních studií na University of New South Wales v Sydney. Je bývalým předsedou Federace australských asociací pro výuku filozofie ve školách a předsedou Asociace pro výuku filozofie ve školách Nového Jižního Walesu. Řadu let byl předsedou Asijsko-pacifické sítě filozofického vzdělávání pro život v demokratické společnosti. Ve spolupráci s UNESCO redigoval sérii knih o filozofii, demokracii, vzdělávání a hodnotách. Je také spoluautorem koncepce etické výchovy v rámci australské vzdělávací reformy (*Ethical Behaviour for the new Australian National Curriculum*) a autorem úspěšného pilotního programu etické výchovy pro státní školy v Novém Jižním Walesu.

Camova pozice se tak dotýká z etického hlediska rozhodující a nejlustnější ambice EV. Tou by mělo být napomáhat žákům k osvojování si (zvnitřňování si) hodnotových postojů, aby byli schopni jednat na základě vnitřního přesvědčení, hodnotové orientace, náležitě rozlišovat dobro a zlo. To, že v EV jde, resp. má jít primárně o posilování mravní kompetence žáků vyplývá i ze slov jednoho z hlavních protagonistů této výchovy v českých školách filosofa Jana Sokola (Sokol, 2010)⁹. V probíhajících debatách a diskusích o tom, jak toho konkrétně dosahovat je možné zohlednit výše zmíněné pozice Philipa Cama. Jde především o důraz na hodnoty ukotvené v nejlustnějších tradicích dané společnosti a vyvarování se dvojího nebezpečí: relativizace hodnot a kulturního absolutismu.

4. Otázka způsobu výuky etiky v rámci vysokoškolského studia

Dosud jsme se věnovali otázce etiky ve vzdělávání v zásadě v rámci základního vzdělání. Reflektovali jsme jeho význam jak pro získávání potřebných informací a znalostí, resp. dovedností, tak především také pro celkový osobnostní rozvoj člověka. Na tomto místě se chceme ve stručnosti zaměřit na tento dvojí význam vzdělávání i na úrovni vysokoškolského studia, zamyslet se nad zde možným způsobem výuky etiky, zvláště pak pro oblast sociální práce.

Etika prostupuje všechny oblasti lidského života, lidské praxe. Ze žádné z nich ji nelze vyloučit. V rámci vysokoškolského studia, zvláště pro programy, které připravují pro práci s lidmi, např. pro oblast zdravotnictví, sociální práce, školství, apod. se stává předmětem klíčovým. Při studiu těchto programů nejde jen o získání potřebné odbornosti a kvalifikace, ale stejně tak i o lidskou zralost, podporu, „učení se“ lidskému přístupu k pacientům, klientům, žákům, apod. Jde o osvojování si schopnosti reagovat na nastalé situace eticky, odpovědně a ospravedlnitelně. Otázkou přitom je, jak studium etiky koncipovat? Jak zprostředkovat studentům pro život a jejich profesi to nejpodstatnější?

Pro oblast sociální práce, resp. pro podobu její praxe jsou určující etické kodexy jak mezinárodní, tak tuzemský. Klade se v nich důraz na základní lidské hodnoty, jakými jsou lidská důstojnost, lidská práva a sociální spravedlnost. Kodexy přitom zdůrazňují význam etického uvědomění sociálního pracovníka, resp. jeho schopnost a oddanost etickému jednání jakožto nezbytnému předpokladu kvality poskytované sociální služby. Ta má zohledňovat a podporovat fyzickou, duševní, emocionální a duchovní integritu a blaho každého člověka, v tomto případě klienta. Pro udržení stanovené úrovně odborné práce a schopnosti řešit etické problémy, které jsou s praxí sociální práce nezbytně spojeny, je přitom podle těchto kodexů podstatné, aby zde byla ze strany sociálního pracovníka ochota k přijetí odpovědnosti za soustavné celoživotní vzdělávání a výcvik, za osobní péči o sebe. Znamená to též diskutovat o etických otázkách se svými kolegy a zaměstnavateli a posilovat odpovědnost za svá rozhodnutí. Jde o to, aby byli sociální pracovníci „připraveni uvést důvody svých rozhodnutí, které budou založené na etickém rozvažování“ (Mezinárodní etický kodex sociálních pracovníků, 2004).

Výše uvedená očekávání či požadavky kladené na sociální pracovníky je nutné mít před očima, chceme-li se ptát po odpovídajícím způsobu výuky v rámci vysokoškolského studia. V zásadě se dá říct, že se tu setkáváme se dvěma přístupy k výuce etiky. Mezi jejich zastánci může existovat jisté napětí, které odráží preferenci jednoho z těchto přístupů na úkor toho druhého. Tím prvním způsobem, který se pro oblast studia sociální práce obecně preferuje je výuka teoretická či znalostně orientovaná. Znamená to kladení důrazu na znalost etických teorií, na etická dilemata, kazuistiku, na schopnost sociálního pracovníka umět aplikovat osvědčené vzorce chování a rozhodování do praxe¹⁰. Tento způsob výuky etiky, nakolik je důležitý, je zároveň i problematický. Nepodporuje totiž osobní angažovanost jednatelů, resp. nezohledňuje dostatečně jeho osobní motivace a přesvědčení. Podporuje naopak eticky odosobněný přístup. Byť nechtěně, posiluje u studentů vědomí, že etické teorie jsou teoretické, v praxi využitelné modely či aplikátory, které lze pro jednotlivé životní situace, etické rozhodování libovolně uplatnit. Nepřímo se tím také u studentů posiluje vědomí, že v praxi lze vše z pohledu etiky „matematicky“ vydefinovat a stanovit. Tento způsob výuky, i když se to tak nemusí na první pohled zdát, zastírá složitost reality, resp. upozaduje napětí různorodých životních situací, které primárně a finálně stimulují odpovědnost jednatelů. K ní patří otevřenost pro hledání toho eticky nejlepšího, stejně však i možné riziko jejího nenaplnění či dokonce zneužití.

Zastánci druhého přístupu k výuce etiky jsou ti, kteří vnímají etiku v její komplexnosti, dynamičnosti a osobní náročnosti, která vyžaduje disponibilitu, otevřenost a kreativitu jednatelů v konfrontaci s životními situacemi, do

⁹ Podle Jana Sokola má Etická výchova pro žáky tři hlavní funkce: „1. připomínat, že žijí ve společnosti, kde chtějí jistě uplatňovat svá práva a svobody, kde jim z toho ale také plynou nezbytné – i když často nevynutitelné – závazky; 2. pomoci překonávat infantilní soustředění na sebe sama a chápat mravní stránku lidských vztahů i života ve společnosti; 3. ukázat, jak se tyto zdánlivě abstraktní vztahy projevují na každém kroku běžného života, který si mohou navzájem činit radostným anebo také nesnesitelným“, s tím, že „svoboda ve společnosti je možná jen pokud všichni samozřejmě dodržují jistá pravidla a omezení.“

¹⁰ Tento způsob pojetí etiky dominuje ve vzdělávání etiky v sociální práci. Lze tak soudit dle základních propozic pro oblast vzdělávání v sociální práci včetně klasických děl, které se etice v oblasti sociální práce věnují.

kterých se v životě dostává. Jinými slovy řečeno, zaměřují se především na vzdělání osoby jednajícího, v našem případě sociálního pracovníka. Hledají vhodné způsoby jak u studentů posilovat jejich dispozice k etickému jednání a rozhodování s ohledem na životní realitu. Neznamená to podporu situační etiky, nýbrž tzv. doplňující etiky, která rozvíjí nezbytnou mravní kreativitu v intencích mravního zákona vytýčeného etickými normami (Weber, 1998)¹¹. Jinými slovy řečeno, zaměřují u studentů pozornost na ctnost, na její osvojování. V tomto přístupu k výuce etiky v rámci vysokoškolského studia je méně systematizace a abstrakce, o to více komplexnosti a „praktičnosti“, vzhledem k různorodosti reality, pro kterou má studium etiky připravovat (Franck, 2020).

Závěr

Předložené pojednání reflektuje otázku etiky ve vzdělávání, a také způsob vzdělávání v etice. Snahou bylo prezentovat podstatu vzdělávání a jeho význam v evropském prostoru, ke které patří osvojování si potřebných znalostí a dovedností. Jde o *formální vzdělávání*, které by mělo být dostupné a garantované všem. Patří k němu, ale i vzdělávání, které přispívá k celkovému osobnostnímu rozvoji člověka. Tyto dva aspekty vzdělávání chtěly být prezentovány v jejich vzájemnosti a komplementaritě. Jedno potřebuje druhé. Sama tato skutečnost v sobě zahrnuje některé z otázek a výzev, které vyžadují nezbytnou komunikaci a spolupráci zainteresovaných. V rovině základního vzdělávání je to především komunikace a spolupráce mezi rodinou a školou. Jak se zdá, v ČR není dosud tato spolupráce dostatečně rozvinuta. V tomto pojednání jsme se detailně nezabývali možnými příčinami tohoto stavu. Lze si jen přát, aby se do budoucna této otázce věnovala patřičná reflexe i pozornost. Vycházet se přitom dá ze zkušeností jiných zemí, kde má spolupráce mezi rodinou a školou dlouhou tradici.

Projekt etické výchovy, který byl zaveden do českých škol rozhodnutím MŠMT je jednou z možností jak napomáhat osobnostnímu rozvoji dětí s ohledem na narůstající výchovné deficity v rodinách. Potřebná se tato výchova ukazuje i v kontextu názorově pluralitní společnosti, ve které je třeba vytvářet podmínky pro formování osobní identity jedince, disponovat ho pro vnímání jinakosti a respektu k ní. Dosavadní praxe ukázala, že projekt EV nenašel v českých školách dosud potřebnou odezvu. Je přitom nutné reflektovat i jistou problematičnost tohoto projektu s ohledem na jeho název, obsahy a metody, které by měly být nadále součástí odborného diskursu nevyklučující jejich možnou úpravu.

V otázce etiky ve vzdělávání v rámci vysokoškolského studia jsme zaměřili pozornost především na oblast sociální práce. Předestřeli jsme zde dva možné přístupy k výuce etiky v tomto studijním programu, nakolik je lze zachytit v praxi. Platí zde, jako je tomu v případě vzdělávání, že tyto dva přístupy by se měly vzájemně doplňovat a formovat do takové podoby, aby výuka etiky nejen pro oblast sociální práce byla tou, která co nejlépe disponuje budoucí absolventy k eticky relevantní praxi.

Zdroje

- Beck, U. (2004). *Riziková společnost*. Na cestě k jiné moderně. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Benedikt XVI. (2009). *Caritas in veritate*. Láska v pravdě. Encyklika o integrálním lidském rozvoji v lásce a pravdě, Kostelní Vydří: KNA, čl. 61.
- Benedikt XVI. (2012). *Deus caritas est*, Praha: Paulínky, čl. 1.
- Benedikt XVI. (2015). *Není-li Bůh, lidská práva se hrouť*. Dosud nepublikovaný text Benedikta XVI., dostupné na www.vaticannews.va/cs/vatikan/news/2018-05/neni-li-buh-lidska-prava-se-hrouti.html [citováno 13. 5. 2021].
- Cam, P. (2012). *Teaching Ethics in Schools*. ACER Press Australia, 2-5.
- Etické fórum (2014). *Etická výchova pro zš a sš od ledna 2014*, dostupné na <http://www.etickeforumcr.cz/eticka-vychova/o-eticke-vychove>, [cit. 13. 5. 2021], 7.
- Etická výchova (a) (2014). *O čem je Etická výchova?*, dostupné na <http://www.etickavychova.cz/predstavujeme-etickou-vychovu> [cit. 13. 5. 2021].
- Etická výchova (b) (2014). *Historie předmětu Etické výchovy*, dostupné na <http://www.etickavychova.cz/historie-predmetu-etv> [citováno dne 13. 5. 2021].
- FRANCK, O. (2020). *Ethics Education in Democratic Pluralist Contexts*. *Journal: Educational Theory*, (1), 73 - 88, dostupné na, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/edth.12410> [citováno 13. 5. 2021].
- František (2017). *Promluva papeže Františka k účastníkům konference „(Re)Thinking Europe“*, která se konala 27. – 29. října 2017 ve Vatikánu, dostupné na <https://www.cirkev.cz/cs/aktuality/171103projev-papeze-frantiska-o-budoucnosti-evropy>, citováno [24. 4. 2021].
- František (2016). *Laudato si'*, Encyklika o péči o společný domov, Praha: Paulínky, čl. 43.

¹¹ Představitelem tzn. doplňující etiky je známý německý teolog Karl Rahner.

- František (2014). Papež v europarlamentu: Evropa potřebuje nalézt svou tvář (25. listopadu 2014), dostupné na <https://www.cirkev.cz/archiv/141125-papez-v-europarlamentu-evropa-potrebuje-nalezit-svou-tvar> citováno [24. 4. 2021].
- Hanušková, J. (2018). Etická výchova ve školách? Děti často neumějí ani poděkovat. Deník Právo 25. 4. 2018, dostupné na <https://www.novinky.cz/veda-skoly/clanek/eticka-vychova-ve-skolach-deti-casto-neumeji-ani-podekovat-12773> [citováno 13. 5. 2021].
- Heimbach-Steins, M. (2008). Das Menschenrecht auf Bildung zwischen Empirie und Normativität. In M. Heimbach-Steins & G. Kruip & K. Neuhoff (ed.). *Bildungswege als Hindernisläufe*. Zum Menschenrecht auf Bildung in Deutschland (pp. 13-39). Bielefeld: W. Bertelsmann.
- Jan XXIII. (1963). Pacem in terris. Encyklika Jana XXIII. O míru mezi všemi národy a pravdě, spravedlnosti, lásce a svobodě. In Sociální encykliky (1891-1991), Praha: Zvon, 1996, čl. 13.
- Krausová, L. & Šrajfer, J. (2015). Koncept Etické výchovy v ČR a jeho možné inspirace v konceptu Philipa Cama. *Caritas et veritas*, (2), 170-183.
- Lipovetsky, G. & Juvin, H. (2012). Globalizovaný Západ. Polemika o planetární kultuře. Praha: Prostor.
- Mandry, Ch. (2013). Das moralische Recht auf Bildung in christlich-ethischer Sicht. *AUC Theologica*, 3 (2), 71.
- Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT) (2010). Kurikulum Etická výchova, dostupné na <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-skolstvi/kurikulum-eticka-vychova> [cit. 13. 5. 2021].
- Mezinárodní etický kodex sociálních pracovníků (2004), dostupný na http://socialnipracovnici.cz/public/upload/image/mezinarodni_eticky_kodex.pdf [citováno 13. 5. 2021].
- Pastwa, J. (2012). *Katolický týdeník*, (26), 12.
- Píthá, P. (2009). Etická výchova – ano či ne?, dostupné na http://www.msmt.cz/uploads/soubory/zakladni/MR_vystoupeni_profPitha.doc [citováno 13. 05. 2021].
- Sokol, J. (2014). Etika, život, instituce. Pokus o praktickou filosofii, Praha: Vyšehrad, 11.
- Sokol, J. (2003). Evropské hodnoty ve výchově a vzdělávání. In J. Sokol & Z. Pinc, *Antropologie a etika* (pp. 100n, 103). Praha: Triton.
- Sokol, J. (2010). Etická výchova a svobodná společnost, dostupné na <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/konference-eticka-vychova-duben-2010?highlightWords=eticka%C3%A1+v%C3%BDchova+sokol> [citováno 13. 5. 2021].
- Špidlík, T. (2007). Duchovní jednota nové Evropy, Olomouc: Centrum Aletti Refugium Velehrad, 25.
- Šrajfer, J. (2012). Když „Etická výchova“ nemusí být etickou výchovou. *Caritas et veritas*, (2), 12-15, 17-18.
- Všeobecná deklarace lidských práv (VDLP) (1948), dostupné na http://www.lidskaprava.cz/uploads/03_dokumenty/04_uvod/00_VDLP_UDHR-.pdf, čl. 26. [citováno 13. 5. 2021]
- Weber, H. (1998). Všeobecná morální teologie, Praha: Vyšehrad, 126 –128.

Etické aspekty surogátního mateřství

Barbora Řebíková¹

Abstrakt: Text se zabývá problematikou náhradního mateřství a představuje jeho definici, historii, typologii a právní rámec. Náhradní mateřství je metoda asistované reprodukce, jež má své tradiční podoby i současná morální dilemata. Text se zaměřuje na etické aspekty náhradního mateřství a ukazuje mravní problémy této reprodukční metody, která není v ČR upravená zákonem a kde se přesto náhradním matkám narodí ročně desítky, možná stovky dětí.

Klíčová slova: surogátní mateřství, lékařská etika, právo

1 Úvod

Jedním z problémů a témat lékařské etiky, které se v 21. století dostávají do popředí zájmu odborné i širší veřejnosti, je oblast asistované reprodukce, a především rostoucí počty neplodných párů a dětí narozených pomocí technik IVF. Vedle již „staršího“ etického problému morálního a právního statusu embrya a úskalí výzkumu na lidských embryonálních kmenových buňkách se v souvislosti s technikami IVF vynořuje, a dnes nabývá na síle, i „novější“ a v jistých ohledech také eticky velmi problematický fenomén surogátního mateřství.

Ve svém příspěvku se nejprve pokusím surogátní mateřství definovat a poté vysvětlím jeho podoby a varianty, především altruistickou a komerční, tradiční a gestační a následně představím legislativní ukotvení surogátního mateřství ve světě a jeho absenci u nás. Nakonec se zaměřím na etické aspekty surogátního mateřství a stručně uvedu některé argumenty pro a proti této reprodukční metodě.

Cílem příspěvku je stručně představit téma surogátního mateřství a poukázat na jeho etické aspekty. Pokusím se odhalit eticky nejproblematictější místa tohoto reprodukčního modelu, odkrýt nejzranitelnější články celého procesu a upozornit na to, že především na ně je třeba zaměřit etickou pozornost.

2 Surogátní mateřství: definice

Surogátní mateřství je definováno jako situace, kdy žena (surogátní matka) nosí a porodí dítě pro někoho jiného. Podle mezinárodní federace gynekologie a porodnictví FIGO (International Federation of Gynecology and Obstetrics) je surogátní mateřství metodou asistované reprodukce, použitelnou však pouze v případech zdravotní indikace (Shenfield et al., 2005). FIGO definuje náhradní mateřství jako „reproduktivní model, kdy žena nosí plod a porodí dítě pro pár, kde je žena těhotenství a porodu neschopna pro kongenitální či děložní abnormalitu, anebo proti těhotenství existuje vážná zdravotní kontraindikace“ (FIGO, 2008).

Surogátní mateřství lze tedy chápat jako reprodukční model, kdy žena odnese a porodí dítě, které po porodu svěří do péče jiným osobám. Za tuto svou službu a ušlý zisk v době těhotenství může obdržet finanční kompenzaci, pokud se na tom obě strany dohodnou. Tato žena bývá označována jako surogátní, surogační, či náhradní matka a dítě, které porodí s ní může, ale nemusí být biologicky příbuzné. Surogátní matka je tedy žena, která se rozhodne otěhotnět a porodit dítě pro jinou ženu či pár, který se po porodu ujme výchovy dítěte. Tento pár bývá označován jako „objednávající pár“ (commissioning couple), či jako „žádající rodiče“, „objednávající rodiče“, „zamýšlení rodiče“, či někdy také jako „biologičtí rodiče“, a to i v případě, že tomu tak není, že jimi nejsou. „Zamýšlení rodiče“ genetickými rodiči dítěte být mohou, pokud bylo dítě počato technikami IVF, ale také nemusí.

U nás je surogátní mateřství nabízeno klinikami asistované reprodukce jako možnost léčby neplodnosti a definováno následovně. „Tímto termínem rozumíme vložení embrya do dělohy ženy (náhradní matky), která plod odnese a po porodu předá biologickým rodičům. Současně se vzdá rodičovských práv a umožní biologickým rodičům nezrušitelné přímé osvojení takto odnošeného dítěte.“ (Centrum asistované reprodukce FERTIMED, n.d., <http://www.fertimed.cz/nahradni-surogatni-materstvi/>) Nebo jinde, ale obdobně: „Náhradní matka je žena, která odnese plod a porodí dítě pro biologické rodiče, a která souhlasila s tím, že se po narození vzdá rodičovských práv a povinností k tomuto dítěti a biologickým

¹ Univerzita Karlova, Ústav etiky a humanitních studií, Ruská 2411, 100 00 Praha 10-Vinohrady, barbora.rebikova@lf3.cuni.cz; Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Katedra filosofie a humanitních studií, Pasteurova 13, 400 01 Ústí nad Labem-město-Ústí nad Labem-centrum, barbora.rebikova@ujep.cz

rodičům umožní, aby si dítě nezrušitelně osvojili (adoptovali ho).“ (IVF Zlín, n.d. <https://www.ivf-zlin.cz/24903-surogatni-materstvi>)

WHO definuje neplodnost jako neschopnost otěhotnět po roce pravidelného nechráněného pohlavního styku a od sedmdesátých let je neplodnost vnímána jako nemoc. Je-li neplodnost definována jako nemoc a má-li každý člověk právo na to léčit své nemoci všemi dostupnými prostředky, pak lze surrogátní mateřství opravdu jako léčbu neplodnosti chápat. A jako takovou ji tedy kliniky reprodukční medicíny a gynekologie u nás nabízejí.

Tyto kliniky mnohdy nesprávně označují „žádající pár“ jako biologické rodiče. Žádající pár nemusí být s dítětem nijak biologicky spřízněn. Kombinace gamet, pohlavních buněk, může být velmi různorodá. Obě pohlavní buňky mohou poskytnout budoucí rodiče, pokud se jedná o muže a ženu. Mohou však poskytnout pouze jednu či žádnou. Druhá mužská či ženská pohlavní buňka může být darovaná. Mohou být darované obě.

3 Typy surrogátního mateřství

Kombinace gamet, pohlavních buněk, ze kterých může být dítě počato je následující:

Pro stručnost a přehlednost označme muže a ženu ze žádajícího páru jako manžela a manželku.

Kombinace gamet:

1. Manžel a manželka
2. Manželova spermie a darované vajíčko
3. Manželčino vajíčko a darovaná spermie
4. Darované vajíčko od jiné ženy než surrogátní matky a darovaná spermie
5. Vajíčko surrogátní matky a manželova spermie
6. Vajíčko surrogátní matky a darovaná spermie

První čtyři varianty se označují jako gestační surrogátní mateřství (gestational surrogacy) a poslední dvě, v nichž je užito vajíčko surrogátní matky, jako tradiční surrogátní mateřství (traditional surrogacy). Označení „tradiční“ může zahrnovat fakt, že tyto dvě varianty jsou myslitelné „tradičně“, ve smyslu – i bez použití IVF.

V rámci surrogátního mateřství lze také rozlišovat mezi altruistickou a komerční formou. Některé státy povolují jen jeho altruistickou formu, jiné obě a jiné ho zcela zakazují. Altruistická forma je ta, kdy surrogátní matka za svou službu nečeká finanční odměnu a dítě nenosí a nerodí pro finanční zisk. Často se tato forma vyskytuje v rodině. Typicky, když matka odnese a porodí dítě své neplodné dceři, či synovi žijícímu v homosexuálním páru. Komerční forma je ta, kdy surrogátní matka poskytuje svou službu především pro finanční zisk. Surrogátní matka často žádající pár, kterému službu poskytuje, nezná a ani nepozná. V souvislosti s komerčním surrogátním mateřstvím se do popředí odborné i širší veřejnosti dostává především Indie a Ukrajina (Muzaffar et al., 2014, str. 443).

Díky existenci surrogátního mateřství lze také rozlišovat mezi genetickou, surrogátní a sociální matkou. Genetická matka je žena, která poskytuje genetický materiál, oocyt, ale nemusí dítě ani porodit, ani vychovat. Surrogátní matka je žena, která dítě porodí, ale nemusí s ním být geneticky příbuzná a nemá v úmyslu ho vychovávat. Sociální matka je žena, která dítě v úmyslu vychovat má, ale neprodila ho a ani s ním nemusí být geneticky příbuzná. Sociální a surrogátní matka bývají někdy shodně označovány jako matka náhradní.

4 Historie

První zmínku o surrogátním mateřství lze nalézt již ve Starém zákoně (Gn. 16, 1-16). V knize *Genesis* se odehrává příběh mezi Abrahámem, Sárrou, jeho neplodnou manželkou, a egyptskou otrokyní jménem Hagar. Abrahám ulehne s Hagar a ona otěhotní a porodí dítě pro Sárrou a Abrahama. Obdobně o několik kapitol dále nacházíme podobný příběh mezi Ráchel, Jákobem a jejich otrokyněmi (Gn. 30, 1-22). V antickém Římě lze nalézt stejné praktiky, které měly zajišťovat kontinuitu rodu navzdory vysoké úmrtnosti rodiček a dětí (Burguière et al., 1986, str. 283-296). Zajímavý příklad tradičního surrogátního mateřství lze nalézt v tradičních afrických komunitách, kde se vyvinul institut manželství mezi dvěma ženami. Plodnou a neplodnou. Dítě, které se narodí plodné ženě, z pohlavního styku s manželem neplodné ženy, je pak považováno za dítě ženy neplodné (Giwa-Osagie, 2001). V mnoha částech Afriky je biologické rodičovství upozaděno ve prospěch rodičovství sociálního a obdobná řešení neplodnosti jsou rozšířena i v mnoha jiných kulturách (Daniels, 2003, str. 55-73).

Do povědomí širší veřejnosti se však surogátní mateřství dostává až v osmdesátých letech ve Spojených státech v souvislosti s medializovaným a dnes již z mnoha stran dobře popsáním případem dítěte M. (Field, 2014, str. 1155-1184). Tato dnes již stará, ale stále platná kazuistika varuje před tím, že v případě surogátního mateřství se jedná o velmi komplikovaný a emočně, fyzicky i psychicky náročný proces s nejasným koncem (Judith, 1988). Všechno může dopadnout zcela jinak, než se zúčastněné strany domnívají a jak si plánují. Psychologické výzkumy surogátních matek také dokazují, že psychický stav ženy po odevzdání dítěte může být mnohdy velmi vážný. Že se u surogátních matek může objevit pocit viny, zloby, či nezvládnutelný zármutek a deprese (Hobzová, 2016, str. 152). Příběh dítěte M., které se narodilo v roce 1986 ve státě New Jersey v USA je toho důkazem. Surogátní matka dítě po porodu žádajícímu páru sice odevzdala, ale následně svého činu litovala a její psychický stav byl natolik vážný, že žádající pár této ženě opět dočasně umožnil péči o dítě, aby se její stav zlepšil. K tomu skutečně došlo, ale surogátní matka poté odmítla dítě znovu odevzdat a unesla ho na Floridu, kde vyhrožovala svou i jeho smrtí, pokud pár neustoupí od smlouvy, kterou obě strany podepsali a ve které se surogátní matka zavázala k tomu, že dítě po porodu odevzdá a předá ho žádajícímu páru. Ten jí měl na oplátku poskytnout finanční kompenzaci v hodnotě deseti tisíc dolarů. Pár od smlouvy ustoupit odmítl a záležitost postoupil soudu, který rozhodl, že dítě bude svěřeno žádajícímu páru. Později tedy bylo dítě M. surogátní matce násilím odebráno a svěřeno do péče žádajících rodičů. V tu chvíli se na soudy obrátila surogátní matka a žádala o svření dítěte do své péče. Dítě bylo biologicky příbuzné s ní a s mužem ze žádajícího páru. Soud první rozsudek potvrdil a umožnil surogátní matce pouze omezené návštěvy dítěte pod dohledem. Případ se dostal až k nejvyššímu soudu, který oba předchozí rozsudky potvrdil, ale možnost návštěv zmírnil na neomezené návštěvy dítěte bez dohledu a surogátní matce také umožnil, aby se částečně podílela na výchově dítěte. V praxi to znamenalo, že část roku dítě M. trávilo u své surogátní matky a část u žádajícího páru. Případ skončil u soudu ještě jednou, a to v okamžiku, kdy bylo dítěti M. osmnáct let a kdy ono samo požádalo soud o zrušení rodičovských práv surogátní matky a o plné uznání těchto práv žádajícím rodičům.

Surogátní mateřství získalo poprvé zájem širší veřejnosti v souvislosti s tímto případem, který označujeme jako tradiční surogátní mateřství. Je to ten typ, kdy žena poskytuje nejen službu nošení a porození dítěte, ale také vlastní oocyt. Dnes se do popředí zájmu dostává druhý typ surogátního mateřství, gestační surogátní mateřství, které je nejrozšířenější a spojené s takzvanou reprodukční turistikou.

5 Právní rámec

Vyhledávanými destinacemi v rámci reprodukční medicíny jsou ty státy, kde je tato služba poskytována levně a kde platí mírnější zákony, než v zemi odkud žádající pár pochází. Neexistuje žádné mezinárodní právo, které by surogátní mateřství upravovalo a každá země tento proces upravuje vlastní právní úpravou, nebo se k němu právně nevyjadřuje a surogátní mateřství ani nezakazuje, ani nepovoluje jako je tomu například u nás.

Právní úprava surogátního mateřství nabývá v jednotlivých státech světa velmi různorodých podob. Surogátní mateřství je zakázáno například v Německu, Itálii, Francii či Španělsku. Povolené v některých státech v Americe, Indii, Rusku či na Ukrajině. Někde se jedná o trestný čin, jinde je povolena pouze jeho altruistická forma neplodným manželům, kteří to doloží lékařskými potvrzeními a jinde je povolena jeho komerční varianta i nesezdaným a homosexuálním párům, či svobodným jednotlivcům. (Surrogate.com, n. d., Intended Parents. What are the International Surrogacy Laws by Country?, <https://surrogate.com/intended-parents/surrogacy-laws-and-legal-information/what-are-the-international-surrogacy-laws-by-country/>)

Někde je povoleno vybrat si pohlaví dítěte, jinde je to zakázáno. Některé státy jako například Indie a Ukrajina zbavují již dopředu surogátní matku mateřských práv a rovnou je přiznávají zamýšleným rodičům. Jinde jako třeba u nás je zapotřebí adopce, aby se zamýšlení rodiče stali i rodiči právními. V USA si každý stát upravuje surogátní mateřství sám. Neexistuje zde jednotná legislativa a cena je zde mnohonásobně vyšší než například v Indii, Rusku, či na Ukrajině.

V České republice není surogátní mateřství ošetřeno zákonem, a to zde probíhá jednak ve své institucionalizované podobě na klinikách reprodukční medicíny, ale také „na divoko“ v rámci internetových platform nejružnějších seznámek a inzerce. Neexistuje zde zákon, který by surogátní mateřství výslovně upravoval. V českém právu je o náhradním mateřství zmínka pouze v § 804 zákona č. 89/2012 Sb., občanského zákoníku, který uvádí, že: osvojení je vyloučeno mezi osobami spolu příbuznými v přímé linii a mezi sourozenci. To neplatí v případě náhradního mateřství. Zákon se však jasně vyjadřuje o tom, kdo je matkou dítěte. Dle stejného občanského zákoníku § 775 je matkou dítěte žena, která dítě porodila. Proces surogátního mateřství se v České republice řídí zásadou, co není zákonem výslovně zakázáno, je povoleno a ročně se zde surogátním matkám narodí stovky dětí. (Jedná se pouze o informovaný odhad. Přesné počty dětí narozených surogátním matkám nejsou nikde evidovány.)

6 Etické aspekty

V rámci praktik surrogátního mateřství je důležité ptát se nejen po možnostech jeho právního ukotvení, ale také po jeho etické přijatelnosti a po formách, kterých by případně nabývat mělo i po těch, kterých by nabývat spíše či rozhodně nemělo.

Z argumentů, které zaznívají ve prospěch surrogátního mateřství zmiňme následující. Neplodnému či homosexuálnímu páru umožňuje mít dítě z gamety alespoň jednoho z nich. Pro mužské neheterosexuální páry se často jedná o jedinou možnost, jak získat geneticky příbuzného potomka. Surrogátním matkám umožňuje dalším těhotenstvím prodloužit dobu, kterou tráví se svými vlastními dětmi na mateřské dovolené, či altruisticky splnit nejhlubší přání založit si vlastní rodinu neplodným párem, či vlastním neplodným dítětem. Umožňuje naplnit touhu po dítěti. Při vědomí toho, že i když neexistuje právo na dítě, život je dar, tak ale existuje velká touha po dítěti, kterou surrogátní mateřství, ve kterém vše vyjde tak, jak má, dokáže naplnit.

Problém nastává ve chvíli, kdy v rámci procesu surrogátního mateřství vše, tak jak má, nevyjde a nastanou komplikace. Může se narodit ne zcela zdravé dítě, či dítě s postižením, které si zamýšlení rodiče odmítnou převzít a nechají ho v péči surrogátní matky, mnohdy neschopné se o dítě postarat, či v ústavech náhradní péče. Může se stát, že surrogátní matka odmítne dítě odevzdat a rozhodne se sama ujmout jeho výchovy. Nebo se může rozhodnout manžel surrogátní matky, že se nevzdá svých rodičovských práv k dítěti, které jeho manželka nosí a jehož on je podle zákonů mnoha států, i podle zákona platného v ČR, právoplatným otcem a celý proces adopce se tím zhatí. Může se stát mnoho dalších věcí, protože těhotenství, porod, ochotu vychovávat dítě, vlastní jednání v emočně vypjatých situacích, či v okamžicích poporodní hormonální nerovnováhy, přetržení gestační vazby mezi matkou a dítětem, navázání či nenavázání toho vztahu etc., nelze zcela a spolehlivě ovlivňovat, měnit a diktovat, přesně naplánovat a vymáhat dodržení smluvených závazků, termínů a kvalit. Dítě není komodita, se kterou lze obchodovat a kterou lze směňovat na reprodukčním trhu. Není to zboží, které lze v případě odhalených závad vrátit, či vyměnit za jiné. S dítětem takto nakládáno být nesmí a všechny praktiky, které k takovému nakládání s dítětem vedou, by měly být zakázány a mravně odsouzeny. Měly by se stát žhavým tématem etických debat, které by měly vyústit v jasné závěry a etická doporučení, jež by se měla odrazit v zákoně, který bude pamatovat na nejlepší zájmy dítěte, které je nejslabším a nejzranitelnějším článkem celého procesu a na jehož dobro je zapotřebí pamatovat především. Tak by to být mělo, a zda by to mělo být přesně takto, či ještě nějak jinak by se mělo stát předmětem normativní etiky v oblasti surrogátního mateřství. Předmětem deskriptivní etiky v této oblasti by se měl stát detailní popis stávající situace, jednotlivých forem surrogátního mateřství, eticky nejproblematičtějších případů a výčet argumentů pro a proti.

Z argumentů, které zaznívají proti surrogátnímu mateřství můžeme závěrem uvést například tyto. Surrogátní mateřství akcentuje sociální a ekonomické rozdíly mezi relativně bohatými páry a právníky oproti relativně chudým náhradním matkám. Rozšiřuje genderové a třídní propasti a směřuje k obchodu s mateřstvím. Pouze bohatí budou moci předávat své geny tímto způsobem. Dohoda mezi surrogátní matkou a párem obvykle omezuje ženu v sexuální aktivitě, nařizuje jí, co smí a nesmí konzumovat, omezuje ji v rozhodnutí pro potrat apod., a proto lze surrogátní mateřství považovat za zotročování žen. Nákup a prodej lidských orgánů a přetechnizované využití lidského těla by nemělo být podporováno (Kass, 2002, str. 101). Z pohledu etiky je také zapotřebí pečlivě zvážit, za co se poskytuje úplata. Zda za těžkosti devíti měsíců těhotenství a následného porodu, nebo za dítě. Pokud za dítě, vystavujeme se otázce legitimity prodeje lidí.

7 Závěr

Surrogátní mateřství je aktuální, eticky problematické téma, které je zapotřebí v rámci lékařské etiky a bioetiky řešit. Toto téma by se mělo s ohledem na nejlepší zájmy dítěte řešit také v České republice, kde neexistuje zákon, který by na nejlepší zájmy dítěte v souvislosti s jeho počtím v rámci surrogátního mateřství pamatoval. Nejhorší možný způsob řešení etického problému je zavřít před ním oči. O surrogátním mateřství by se podle mého názoru mělo v českém prostředí mluvit. Rozvířít debatu, která povede k vytvoření veřejného mínění a možná zákona, který by snad měl/mohl toto mínění zohlednit. Veřejné mínění v České republice se může ukázat být natolik negativní, že zákon, který ho zohlední, surrogátní mateřství zakáže. Nebo jen jeho komerční formu. Ale jen živá debata a vykřesávání podoby osobního a veřejného mínění může ukázat všechny fazety tohoto jevu, za kterým se jednou může skrývat altruistická oběť, většinou byznys a vždy (?) léčba neplodnosti. V rámci odtabuizování tématu ukázat na jeho nejproblematičtější místa a varovat před nimi. Posuzovat, hodnotit, zvažovat pro a proti, dát se do myšlenkového boje o nejlepší možné řešení nekonečně těžké etické otázky a ptát se, zda je v některých případech surrogátní mateřství eticky přípustné a v jakých a proč není. Ne každá forma surrogátního mateřství je podle mého názoru eticky zavrženíhodná a právně nepřípustná. Myšlenkový zápas by měl být veden na frontě již existujícího stavu věci směrem k nalezení jeho nejlepšího možného řešení a eticky nejprípustnější formy.

Zdroje

- Alam, M., Goldman, R., Viswanathan, G. (ed.). (2014), *Wombs in Labor. Transnational Commercial Surrogacy in India*, Columbia University Press, New York, p. 443,
- Burguière, A., (ed.), (1986). *Histoire de la famille. Monde lointain. Ammareal, Grigny, France*, p. 283-296.
- Daniels K., (2003). The policy and practice of surrogacy in New Zealand. In: *Surrogate Motherhood- International perspectives*, Hart Publishing, p. 55-73.
- Field, M., A. (2014) *Compensated Surrogacy*, *Washington Law Review*, 89 (4), p. 1155-1184, p. 1156. Available at: <https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol89/iss4/5>
- FIGO Committee Report: Surrogacy. *Int J Gynaecol Obstet*. 2008 Sep;102(3):312-3, 2008, dostupné na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18603243>
- Giwa-Osagie, O., Social and ethical aspects of assisted conception in anglophone sub-Saharan Africa. In *Current practices and controversies in assisted reproduction*. WHO, 2001. Dostupné na: <http://www.who.int/reproductive-health/infertility/report.pdf>
- Hobzová, H., (2016). Surogátní mateřství: mohou psychologické výzkumy svědčit pro přijetí v praxi? *Psychosom*, 14(3) s. 152-163, s. 152.
- Younger, J., T. (1988) „What the Baby M Case Is Really All About“, *Law & Inequality: A Journal of Theory and Practice*, 6 (75). Dostupné na: <http://scholarship.law.umn.edu/lawineq/vol6/iss2/2>.
- Kass, L. R., (2002). *Life, Liberty and the Defense of Dignity*. Encounter Book, New York, London. p. 101.
- Shenfield, F., Pennings, G., Cohen, J., Devroey, P., Wert, de G., Tarlatzis, B. (2005). „ESHRE Task Force on Ethics and Law including“, *Human Reproduction*, 20 (10), p. 2705–2707, dostupné na: <https://academic.oup.com/humrep/article/20/10/2705/603878>
- Internetové odkazy:
<https://surrogate.com/intended-parents/surrogacy-laws-and-legal-information/what-are-the-international-surrogacy-laws-by-country/>
<https://www.ivf-zlin.cz/24903-surogatni-materstvi>
<http://www.fertimed.cz/nahradni-surogatni-materstvi/>

Ethics in legal sciences
Ethics in managerial practice
Ethics in the context of industry

Ethical and Legal Aspects for the New Millennium

Drahomíra Ondrová¹, Júlia Ondrová²

Abstract: The aim of the presented article is concentrated on the relationship of ethics and law focusing its attention not only on their differences but putting forward the necessity to bring closer ethics and law. Besides the basic differences between law and ethics, the founding of the relationship scope between law and ethics is thought-out in order to put into attention the fact that the enhancement of the inter-relations between law and ethics will make our society more civilized and finally more democratic. Moreover, the subject-matter of the article deals with some of the fundamental ethical values and norms having the universal quality and being capable to be transformed not only into the individual professional codes of conduct, but into the legal norms and rules. When speaking about the next millennium, in the final part of the article it is pointed out that the unification of nowadays globalized world marked by the on-going integration processes is predominantly concentrated on the dominance of economic and technical unification, but on the other hand, it is needed a kind of the legal and ethical global unification if we want to make our world more human and more people friendly oriented, and thus reducing the growing skepticism and people`s mistrust in the contemporary state legality and legitimacy.

Key Words: ethics, law, universal norms, value-standards, globalization

JEL Classification: A13, D73, K38

1 Introduction

The aim of the presented contribution deals with the widely discussed topic regarding the roles and relationship of ethics and law. In spite of the differences between law and ethics, the contents of the presented article attempt to illustrate the existence of the dual interrelated and complementary relations between ethics and law which in many aspects comply and adjust each other. Besides analyzing the differences and the existed intersections between what is legal and what is ethical, the authors` attention is focused on the creation of the conceivable universal model which would integrate the fundamental ethical values and the law norms and measures into a kind of the “comprehensive and co-existence universal models” reflecting not only the universal legal and ethical standards but at the same time to stand for an appropriate balance between them. The development of the balanced ethical and law standard system would certainly promote to fight such severe society problems like corruption, low employee morale, the lack of institutional legitimacy resulting in widening the gap between de jure ethics and de facto ethics finally leading to the decline of public uncertainty, the erosion of public integrity and performance. As it is declared by Charles Garofalo “ *the dissonance between the official rhetoric and the palpable reality have more than anything else contributed to cynicism among the general public and decline of public trust* ” (Garofalo,2014, p.18).

2 Methodology

From the theoretical and practical methodological point of view the concentration has been put on the analyzing of the international and European documents having a connection with the concerned topic of the presented article. The theoretical base has been inspired by the study, analyzing and summarizing the research results obtained by the renown experts dealing with the theoretical and practical impacts of ethics and law affecting the character of our contemporary society. Based on our own research activities, practical observations and the document analyses regarding ethics, code of ethics and legislation there have been compared and summarized the obtained facts reflecting faults and the conceivable improvements in making law and ethics more effective in in a real-life environments, universal and professional ones.

The first part of the article is aimed at the analysis of the relationship between law and ethics pointing to the prevailing opinion existed among some parts of society that the only principle for deciding what is right to do should be whatever is legal since the law reflects at least the society`s minimum norms and standards of the public social conduct. In comparison with ethics the law-norm-creating-reality is obligatory possessing the coercive imposition of sanctions and punishment. Therefore, the logical consideration leads to the conclusion that something being legal might not be ethical, or something unethical might not be covered by law. In spite of that, there are certain inter-connections which can be found between law and ethics, and besides that, it is without any doubt that the legal norms must not be in contradiction with ethics.

¹ Pavol Jozef Šafárik University in Košice, Faculty of Public Administration, The Department of Public Policy and Theory of Public Administration, Popradská 66, 041 32 Košice, Slovakia, e-mail: drahomira@ondrovaups.sk

² Matej Bel University in Banská Bystrica, Faculty of Law, The Department of Constitution Law and Theory of law, Komenského 20, 974 01 Banská Bystrica, Slovakia, e-mail: julia.ondrova@umb.sk

The second part of the presented article deals with the conclusions that it is inevitable to come to some kind of a universally agreed system of the legal and ethical norms and standards. Based on the document analysis and observation of the contemporary reality it is evident that the global integration is predominantly of an economic and technical character missing or totally ignoring the necessity of the creation ethical integration and its gradual transformation into the universal and individual lawful legal formulations. The conclusion is that the congruent incorporation of law and ethics accompanied by the new-way-of-thinking would support to make a new qualitative step towards more civilized and democratic society. The amalgamation of law and ethics finds its predominant application not only in a creation of a kind of functional law and ethics models, but it would help in practice to deal better with a whole range of variety questions and issues coming up within its scope. Further on, it might find its expression in renovation of the specially designed professional legal and ethical codes of conduct.

3 Ethics and Law

When speaking about the basic differences between law and ethics, we have to put to the fore as it has been already mentioned that law is of a strictly normative character, the so-called *doctrine of right "jurisprudence"*, expressed by the external acts established by a society in order to exert certain constraints on the general public. In comparison to purely ethical standards, e. g., code of ethics, ethics is known as a doctrine of morals generally called "*the philosophia moralis*" or "*the doctrine of duties*". Further on, as regards the relations between law and ethics the majority of people are of the opinion that if law conflicts with our personal ethical values or our moral system, we have to act obeying law even if the law requires us to act against our ethics or morality. It follows from what was said that not all conflicts of interest are classified as illegal and being against law, but on the other hand, they are generally considered to be wrong and unethical in the eyes of general public and they are mostly prohibited almost in all codes of ethics. In spite of the fact that the ethical norms are not legally enforceable they have to be observed and followed as they are evaluated and judged by the public opinion and thus imposing a strict civic judgements and coercion on the ethical and moral breakers. On the other hand, comparing ethics and law, the non-codification of ethical norms provides a wider space for ethics to react more promptly at the anew appeared social circumstances. That is why, from this point of view, the law and legal regulations stand for the lower morals than ethics. In spite of this, the legal norms must not be in contradiction with ethics, but they have to be continually complemented by ethics. It is without any doubt that the ethical principles and their legal expression and stabilization would support not only the personal dignitaries' ethical qualities but at the same time it would help to make the professional environments healthier, more open, more transparent and last of all more democratic.

The law without ethics and its values evokes only in society and citizenry the growing apathy, skepticism and people's mistrust in the legality and legitimacy of state. Moreover, the legal principles and regulations which follow ethics can find more closer congruence with the basic democratic principles based on the respecting fundamental human rights including the right to personal dignity, the right to lawful public administration determined to reduce or to do away with the corruptive practices, and in this way substantially motivated the public bodies to conduct citizens in a more transparent and positive way. The congruence of ethics and law is declared by many international documents, e.g., by the Charter of Fundamental Human Rights and Freedoms, the European Declaration of Human Rights and at the same time finding its place in the individual EU member states constitutions. In the Slovak Republic Constitution, there are declared by the Article 12, paragraphs 1, 2, 3, and 4 assuring the protection of fundamental human rights and freedoms as being inalienable, imprescriptible and indefeasible. Additionally, the rights declared by the mentioned paragraphs are of an ethical quality reflecting the basic democratic values and principles as they are guaranteed to all people without any regard to gender, race, color of skin, language, religion, political opinions, national, social or ethnic origin, or any other status.

We can say that the mentioned legal and ethical principles are compatible comprising an area of the problem-questions treated by lots of documents issued by the international and the European Union institutions and organizations. All of them include such commitments as a pledge to non-violence treatment and the respect for life, the commitment to human solidarity, just economic order, tolerance, truth, and the equal rights for everybody, e.g., in the European Union Charter of Fundamental Rights they are declared by the paragraph 41 stating that "*Every person has the right to have his/her affairs handled impartially, fairly and within a reasonable time by the institutions and bodies of the Union.*" Furthermore, it is put into attention that "*the Union is founded on the invisible, universal values of human dignity, freedom, equality and solidarity; it is based on the principle of democracy and the rule of law.*" Generally speaking, the law is required by all of them to treat citizens who come with their complaints and problems ethically as with the people owning their intrinsic social integrity and value. Citizens must be treated under the conditions that require respecting their fundamental rights and obligations which are guaranteed by law and constitutions with an emphasis on the equality before law, and that is an aspect that is nowadays a substantial part not only of the law but an inseparable part of ethics as well.

4 Globalization, Universal Norms and Value-Standards

Knowing the differences and relationship between law and ethics, a lot of people put forward only the differences between law and ethics having been of an opinion that ethics is mostly an area of one's private personal zone, which is determined by the language, cultural and historical backgrounds. It goes without saying, that the differences concerning the ethical and moral values exist as well as the differences in our relations or in the recognition what is good and right to do. Besides that, there are differences evident not only among the different European countries, but among individuals, too. As it has been already mentioned, there are bound to traditions, culture and historic circumstances but likewise they depend on the

political background and attitudes that are given by their diverse standard of living, and last but not least, there are motivated by their own individual perception and understanding what is moral and ethical. Consequently, the moral and ethical truth might be perceived to be relative from the viewpoint of a certain culture or from the temporal perspectives. Those attitudes and considerations are typical not only for individuals and nations, but they can be found in the core of some philosophical conceptions, e. g., in the conception of ethical relativism or particularism represented, e.g., by such ancient philosophers as Herakleitos or Protagoras. They concluded that what is good and bad is exclusively an individual subject matter proclaiming that the achieved ethical and moral virtues have a tendency showing their symptoms independently of a certain situational context, whether it is of a political character, cultural, legal, administrative, economic or of any other specific social environment. Further on, in comparison with the law rules and measures, the ethical and moral virtues are deeply rooted in an individual character that substantially influence one's matter of opinions, mode of behavior or acting. Moreover, according to some argumentation, it is valid that a person's conscience is more binding than the dictum of any law in cases when the letter of law will not be an adequate substitute for their ethical reflection.

On the other hand, the antique philosophers like Socrates, stoics or Immanuel Kant and some contemporary academics and researchers (Hutchings, K., 2010, Argyriades, D., 2014, Perzanowska, M. 2011, Rekavek-Pachwicewicy, M. 2011, Garofalo, Ch., 2014) believe in a conceivable conception of the universal ethical values and norms which might exist even on the global level. The predecessor of those ideas was mainly Immanuel Kant whose famous and often cited statement known all over the world is still actual and valid even for the next millennium "*Act so as to treat humanity in oneself and others only as an end in itself, and never merely as means; ...the freedom of the agent... can be consistent with the freedom of every other person according to a universal law*" (Kant, I., 1983, p. XIX p. 39). Kant's basic categorical imperative is in contrast with the conditional imperatives putting into the fore a binding force for everybody despite one's personal interests or inclinations. The integrity of his deontological ethics rests in his idea that a man seeking his rights has not the right to violate anyone else's rights, this rule has to be the most universally accepted fundamental rule of law and ethics finding its validity in respecting to treat other human beings "*as an end in itself, and never merely as a means*" (Kant, I., 1990, p. 43). Concluding, the messages of the core values of Kant's categorical golden rule rests in the appreciating human dignity, and in this way creating the starting grounds for nowadays universality illustrated, e. g., by the fundamental human rights, the principles of good governance and the validity of the civic public citizenship.

We have to emphasize that our mankind advancement expectations are given not only by the technologically innovations and economic expansion, but they are deeply depended on a new way of thinking comprising inherently a new mature public mind-set which has to be enriched by the modest ethical thinking and the esteem of law. Moreover, the stated requirements must be transformed into the more specific professional guidelines in order to become closer to everyday practice. The new ethical-value-management must be preoccupied not only with the economical parameters and data, but it must be marked by the universal humanity values and standards. More-or-less, the same is valid for the global level to manifest humanity, consensus and the Aristotelian *mésos*. It is still evident that the globalization movements are continually concentrated with the extreme pro-market ideology excluding the ethical and legal integration. A strong emphasis on the so-called instrumental managerialism misplaces, e.g., the real meaning and values of public administration. The assumptions putting a strong emphasis only on the economic efficiency and economic processes, which is evident on the global level and regional levels as well, are not fully capable to capture all the complexity of such an important phenomenon as the public life is and at the same time to predict all consequences that might occur (De Vries, M., S., Pan Suk Kim, 2014). The neoliberal beliefs prioritizing strictly the pro-market principles in public life finally lead in producing of the so-called „*homo economicus*” a person who is in his essence far distant from the "*civitas humana*", a public person serving the people as it is proclaimed, e. g., by Tholen, B., 2014 or Argyriades, D., 2014. *Homo economicus* public servant shows a tendency to avoid such intrinsic universal civic values as common decency, honesty, integrity, openness, generosity, civility, and the rest of the generally acceptable universal and human ethical qualities, which are at the same time in consistent with the obliged legal and democratic norms.

Undermining the distance which has to distinct the public sphere from the private one is likewise displayed in the use of the marketplace jargon, slogans and the use of the market metaphors which can be found even in some official public documents. As it is put into attention by Lynch, C., and T., Lynch., even the annual reports presented by OECD dealing with the principles of good governance and the relationship among governments, citizens and parliaments are mainly concentrated on the political discourse and less with the civic mission. They mostly pay attention on summarizing a huge number of data constructing just the universally accepted measurement indicators and less the universal values and standards (Lynch, C., T., Lynch., 2014). So, in spite of the speedy global and the European integrations, the integration in the area of ethics is lacking behind, if not missing at all, being sometimes purposely, sometimes accidentally pushed to the margins of our attention. In some way it is more advantageous and profitable to close our eyes, being blind not seeing awful and appalling things around us and just let them unnoticed as they are.

Generally speaking, at present it is still much more comfortable and easier to be unethical than ethical. In this connection the question is relevant when asking "*May the failure of these values cause us to step back, revisit our assumptions, and ask ourselves the question of where we are really heading?*" (Argyriades, D., 2014, p. 53), so where are we heading in the next millennium? We have only to agree with the words and opinions of Torbjörn Tännsjö that what we have left behind us when we look back at the 20th century, there are just the unbelievable cruelty, terror, violence,

devastating wars, holocaust, inhumanity and injustice. It is true that in Europe at the beginning of the 20th century the most people accepted the authority of morality which had to be observed and obeyed as the moral law, but in spite of this, the 20th century people, let us say the decent and highly civilized public had respected the moral values and virtues only as a personal morality observed more or less in theory and, as we all know, their practical application had been in fact far away from what was the dictum of ethics, morals and universal humanity. At the start of the 20th century the Europeans had some ideas and believes as regards the ethical and moral progress, the ideas that the human ferociousness, brutality and the civilized barbarism are in retreat, but at the end of century it was hard to be confident either about the validity of their moral laws or any moral and ethical progress done, as it is emphasized by Torbjörn Tännsjö, not only at that time but at this time as well (Torbjörn Tännsjö, 2008).

As mentioned by Margozata Perzanowska and Marta Rekawek –Pachwicewicz, today it is the high time to call for more global as well as the European universal ethical values and standards that might be valid for all spheres of public life, using their words “...*This is the time to build a different kind of European integration –the ethical integration*” (Perzanowska, M., Pachwicewicz, M.R., 2011, p.217). In spite of many differences, ethical and legal, we need some criterions of sameness if we want to cope with the global problems, we are facing today, in their nature they are not individual, they are common human problems and that’s the reason why they have to be solved collectively to find out some solutions, e. g., climatic threats, poverty or the world pandemic diseases. In a view of that, the necessity of the global universal ethics can be understood as “*a field of theoretical enquiry that addresses the ethical questions and problems arising out of the global interconnections and interdependence of the world’s population*” (Hutchings, K., p.9). The ethical and legal integrations are needed if we want to cope with the mentioned challenges in order to make our world a more decent place for everybody avoiding any kind of atrocities and violence. As it is expressed by Küng “*without morality, without universally binding ethical norms, indeed without “ global universal standards”, the nations are in danger of maneuvering themselves into a crisis which can ultimately lead to national collapse, e.g., to economic ruin, social disintegration and political catastrophe*”(Küng, H., In: Hutching, p.11).

5 Research Results

Based on our own research activities and practical observations the major failings and inadequacies were found in the formal respect of legislation and ethics by dignitaries and the public as well. Their lack in practical application causes the serious problems in many areas of public life. Some cases even have showed the obsolete contents of public documents or code of ethics which want the needed actualization in order to be in accord with the authentic contemporary circumstances and the intensified global integration which have to be enriched by the universal legal and ethical standards. At the same time, the transformation of the international law and its inter-links with the universal ethical norms and standards will certainly help not only to their acceptance and appreciation, but it will enhance their more effective practical application. The adaptation and the universal palpable respect vales into the individual professional codes of conduct such as honesty, trustworthiness, loyalty, esteem for others and avoiding harm to others together with such values as the respect to responsibility, accountability, integrity, honesty, transparency, confidentiality, objectivity, open-mindedness and fairness will certainly approve the quality of public services and the sound policies and regulations. Besides that, without those vales the democratic system can hardly be functional. In case when the mentioned universal values and standards are not seriously considering, the possibility of corruption and maladministration is increased. Moreover, the universal values and principles as wisdom, justice, compassion, courage, temperance, generosity, kindness, reliability, industry and the esteem for human integrity are applicable across all professions in spite of their specific and partial character. Finally, we can conclude that for the new millennium it is needed to broaden the generally approved universal standard system which would integrate all the mentioned ambitions, ethics qualities and the law norms and measures into a kind of the “co-existence universal models”, which would likewise reflect an appropriate balance among them.

6 Conclusion

Ethics in connection with law creates a wide variety of views and ideas which are reflected in different pro and contra opinions, attitudes and approaches. In spite of the fact that ethics, moral values and norms existed long before the legal regulations have appeared, they cannot be without each other, ethics cannot be without law and vice versa law cannot sufficiently function without ethics. The main basic difference which has to be considered is based on the premises that not everything what is legal is automatically moral and ethical and what is ethical does not automatically have the legal formulation. This reality is especially evident when speaking about some public political actors who quite often are tended to incline not taking much care of the ethical aspects in their professional behavior and their work performance. They are often of the opinion that the law-abiding behavior is at the same time the ethical behavior, and therefore they show an inclination to impertinence towards many ethical standards of conduct even if they are approved by the general public opinion and ethical codes. It is quite common that they use the existed rules and laws only for making their excuses for faults they have made, and in this way, they try to cover their carelessness and disinterest, and more often than not, they are far away from the real professional actors showing the face of the bored red-tape bureaucrats without any moral and ethical awareness. Missing the deficit of ethical standards and the misuse of law might threaten not only the good governance but the core values of the real democratic society. It is without any doubt that our society needs democracy with its universally shared ethical and legal orientation based on the agreement of the majority of people to identify and articulate common values, principles and standards as it is stated by Niebuhr “man’s capacity for justice makes

democracy possible, but man`s inclination to injustice makes democracy necessary (Reinhold Niebuhr, 1944,p.xi In Cynthia Lynch, p. 252).

References

- Apter, I. (2016). Yes, Global Minister: Towards Modernization of EU-Public Administration. In *Rocznik Administracji Publicznej*, No.2, Krakow: Wydawnictwo Naukowe UP, (pp. 209-242).
- Argyriades, D. (2014). Ethics and Globalization in Historical Perspective: The Relevance of Socrates in Our Days. In De Vries M & Pan Suk Kim (Eds.), *Value and Virtue in public Administration, a Comparative Perspective*. The United Kingdom: Palgrave MacMillan, (pp. 17-33).
- Holländer, P. (2006). *Filozofie práva*. Plzeň: Alex Čeněk.
- Hutchings, K. (2010). *Global Ethics*. Cambridge: Polity Press, 280.
- Garofalo, Ch. (2014). Governance and Values in Contemporary Public Service. In De Vries M & Pan Suk Kim (Eds.), *Value and Virtue in public Administration, a Comparative Perspective*. The United Kingdom: Palgrave MacMillan, (pp. 17-33).
- Kant, I. (1983). *Ethical Philosophy, Grounding for the Metaphysics of Morals*. Translation by James W. Ellington, introduction by Warner A. Wick. Cambridge: Hackett Publishing Company, Indianapolis, 92.
- Kant, I. (1990). *Critics of Practical Reason*. Translation from German original *Kritik der praktischen Vernunft* by Teodor Münz. Bratislava: Spektrum, 180.
- Perzanowska, M., Rekavek-Pachwicewicy, M. (2011). Globalization of Ethical Values in Public Administration: The Crisis of Ethical Values in the Modern State. In *Public Administration in Times of Crisis*, Edited by Rainer Kattel, Witold Mikulowski, B. Guy Peters. Slovakia: NISPACEE Press, (pp. 211-220).
- Rosenbloom, D. H. (1986). *Public Administration, Understanding Management, Politics, and Law in the Public Sector*. New York: Random House, 600.
- Tännsjö, T. (2008). *Understanding Ethics, An Introduction to Moral Theory*. Edinburgh: University Press, 148.
- Yonder, D.E., Cooper, T.L. (2005). Public-Service Ethics in a Transitional World. In *Ethics in Public Management* by H. George Frederickson and Richard K. Ghere, New York: M.E. Sharpe, Inc., (pp. 297-327).
- Tholen, B. (2014). Public Virtue Approaches. In De Vries M & Pan Suk Kim (Eds.), *Value and Virtue in Public Administration, a Comparative Perspective*. The United Kingdom: Palgrave MacMillan, (pp. 33-46).
- Lynch, C. T., Lynch, H. (2014). *Public Sector Value and Virtue and the OECD*. In De Vries M & Pan Suk Kim (Eds.), *Value and Virtue in public Administration, a Comparative Perspective*. United Kingdom: Palgrave Mac-Millan, (pp. 241-256).
- Van Der Waldt, G., Helmbold, R. (1995). *The constitution and a new public administration*. Cape Town: Juta & Co. Ltd.

Documents

- Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000). *Official Journal of the European Communities* C 364/1.
- European Union Article 325 (2016). The Treaty on the Functioning of the European Union updated in 2016.
- OECD (1996). *Ethics in the Public Service, Current Issues and Practice*. PUMA Occasional Papers 14. Available at <http://www.oecd.org/dataoecd/59/24/1898992.pdf>, 2012.
- OECD (2001). *Citizens as Partners*, Paris:OEC

Acts

- Act No.77/2017 Coll. On civil service with the Acts amendments
- Constitution the Slovak Republic,1992.
- Constitution Act No. 357/2004 Coll. on the protection of the public interest in discharging public dignitaries' functions as amended.
- Constitution Act No. 460/1992 Coll. The Slovak Republic Constitution

Electronic Sources

- Perez, A. (2017). Ethics vs Morals vs Law, Dostupné z <https://www.linkedin.com/pulse/ethics-vs-morals-law-dr-arturo-perez>.
- Ethics, morality, law – what's the difference? (2016). Dostupné z <https://ethics.org.au/ethics-morality-law-whats-the-difference/>
- Morálka sa javí ako. Podstata a osobitosť morálky*. (2019). [online]. [cit-2020-10-01]. Dostupné z: <https://moscsp.ru/sk/moral-predstaet-kak-sushchnost-i-specifika-morali-struktura-i.html>

Economic, ethical and social dimensions of theories of laboretism

Jaroslav Šetek¹, Tomáš Volek², Stanislav Simbartl³

Abstract: The absence of a humane or socio-ethical dimension has been the subject of attention to many theoretical concepts from the beginning of classical economics at the end of the 18th century through neoclassical to scientific management established in the early 20th century by Taylorism (spiritual father Frederick Winslow Taylor). As a result of disrespecting the human dimension, the concept has become the subject of criticism (for example the theory of the school of human relations). It was aimed at strengthening ethical principles with an increased emphasis on synergy, ie synergy and cooperation in technological processes. In the Czech current of economic and managerial thinking, it was specifically the direction of laboretism, the main representative of which is considered to be Václav Verunáč. In the real practice of the Czechoslovak interwar period, the above-mentioned theoretical concepts were implemented within the corporate culture by the important Czechoslovak businessman Tomáš Baťa with an appropriate response in the world of that time. However, the methods of laboretism are also a tradition for current applications of ethics in business and corporate culture.

Keywords: laboretism, scientific management, human resources, corporate culture

JEL klasifikace: B30, M54

1 Introduction

The mechanism of functioning of the market economy clearly proves that companies consciously and purposefully shape their internal and external culture, which represents one of the important strategic guidelines to achieve a significant competitive advantage. At the same time, the research shows that executive organizations are characterized by a dynamic company culture with the character of a learning company, with an orientation focused on customers, employees and other external stakeholders. Among other things, this is currently also the subject of interest in business ethics and corporate social responsibility. These trends have accelerated considerably in recent years.

The beginnings of the above-mentioned strategy in the conditions of Czech economic and managerial thinking can be dated as early as the 1920s, with a focus on human resources in the position of employment relations based on the social and ethical dimension. In this context, we talk about the beginnings of the current of Czech laboretism. The mentioned socio - economic movement found inspiration in American technocratism and Taylorism, striving for technical - moral progress, emphasizing ethical and moral aspects. Its goal was healthy economic growth and a balance of relations between employees and employers. It sought to develop technical means, but under the supervision of ethical principles. The ideal of laboretism technicians was a healthy, happy, but especially morally acting person who is part of the economic process. The central element of morality was then to be the responsibility of individuals to each other. However, as a result of the transition to a centrally planned economy after World War II, this teaching has gone completely unnoticed for four decades. After the events of 1989 and the subsequent transformation of the economy into a market mechanism, managerial thinking with an orientation towards the ethical and social dimension returns to the rich traditions of the Czechoslovak First Republic.

2. Processing method

The article is elaborated by an interdisciplinary approach to economics, sociology, management (mostly human resources) and ethics in a historical context. It dates back to the first industrial revolution (the independence of economics and the emergence of classical economics) through the second industrial revolution (the formation of neoclassical economics), which also represents a historic milestone for theoretical concepts of scientific management since the 1920s . For this reason, analytical and comparative methods predominate in the knowledge of the monitoring of interest phenomena in the processing, which subsequently enable induction of special or general knowledge through induction. These represent

¹ Ing. Jaroslav Šetek, Ph.D. University of South Bohemia, Faculty of Economics, Department of applied economics, Studentská 13, 370 05 České Budějovice, Czech Republic, email: jsetek@ef.jcu.cz

² Ing. Jaroslav Šetek, Ph.D. University of South Bohemia, Faculty of Economics, Department of applied economics, Studentská 13, 370 05 České Budějovice, Czech Republic, email: volek@ef.jcu.cz

³ Ing. Stanislav Simbartl, Ph.D. Ministry of Defense of the Czech Republic, email: stanislav.simbartl@gmail.com

the sources of the traditions of the development of current interdisciplinary concepts aimed at respecting the human factor in the technological process.

3 Research results

3.1 Background to the issue

In the conditions of functioning of the market environment, the objective law of conflict between supply and demand applies. The final arbiter of efficiency is a person who is free to decide on the basis of a subjective assessment of the variants of individual usefulness and advantage of the submitted offers. Effective coping with market conditions presupposes a human orientation and interpersonal relationships inside and outside the company. Therefore, in developed market economies, prosperous companies pay considerable attention to focusing on the social dimension of the human factor. This trend has accelerated considerably in recent years. As a result of the interdisciplinary approach of the social sciences and humanities, cybernetics and management theories, borderline disciplines have emerged, which have created a precondition within the organizational structures of companies to set aside such elements as personnel marketing, management and public relations. The common feature of these elements is human orientation, various interest groups, interpersonal relationships, etc. Their specific interconnection is reflected in the fact that these narrowly focused areas are the domain of specializations of experts for the daily content of line management activities. This is logical, because despite all the problems of economic, reduction, reorganization and financial, in the end the central point and problem is man. He manages, implements the whole process and the final result is intended for him. For this purpose, the corporate culture (respectively the employer's social policy) is implemented within the personnel management.

The history of Czech economic and managerial thinking can be seen in the ethical and social dimensions of employment relations since the early 1920s. At that time, technical intelligence saw in the application of the mentioned methods the possibility of social development of all employees, the resulting effect was to be reflected in the overall quantitative and qualitative side of the company's output. In this way, a scientific procedure called laboretism was developed in Czechoslovakia in 1924 (after the organization of the 1st International Congress for Scientific Management in Prague). Václav Verunáč and his team of collaborators, including Bedřich Štěpánek and Stanislav Špaček, are considered to be the spiritual fathers of laboretism.

A similar approach was taken by the Czech creator of teleological economic theory and the liberally oriented economist Professor Karel Engliš in the theoretical concept of social policy. He defined this as a practical effort to "cultivate and reshape the social whole as ideally as possible" (Engliš, 1916). He considered ideal to be a society "... which, by preserving and economically multiplying its energies, fulfills as rapidly as possible, but permanently fulfills its task of deepening and intensifying the lives of all its members as possible towards the ideal of a healthy, educated and emaciated man" (Hartl, 1991). According to his concept, social policy is characterized as an effort to "increase production and productive forces" (vocational training, improve transport, working conditions, etc.), to increase overall health conditions and cultural standards, so that the fruits of spiritual culture are divided into different layers of the social whole and the "construction of a social body" (Poláček, 2012).

3.2 Absence of ethical principles from the independence of economics to the emergence of scientific management

In 1705, the Dutch writer and philosopher Bernard Mandeville published "The Fable of Bees". Although the original intention of the literary work was to be a poetic satire of the current political disputes in England at the time, it can be considered the classical basis of economic liberalism. The subtitle of satire was "Private vices - public welfare" (Sojka, 2010). For the first time, the well-known term "invisible hand" of the market was used here, which was then used by the Scottish Enlightenment philosopher and spiritual father of economics Adam Smith to interpret the concept of economics as a system of which the market is an organic part. It is a tool to ensure people's natural right and becomes a reflection of the system of freedom. Based on the presented principle in the mentioned literary work, A. Smith shared the idea of natural order and its promotion in the economy with economic freedom (Smith, 2005). He puts this into an attempt to describe a person's economic behavior. It thus concludes about the possible promotion of harmony of individual and social interest. (Heyne, 1991) This transcends the traditional vision of contradiction that prevails in the philosophy and ethics of previous periods. To the above context, his approach is based on the idea that all economic phenomena and processes are derived from the natural of man. He pursues his private personal interest, thereby activating the forces that are the source of the movement of the whole system and its development.

The above theoretical background contributed to the separation of economics into an independent social science, which was definitively formed from the teachings of A. Smith in his famous work *The Treatise on the Origin of the Wealth of Nations* from 1776 (Sojka, 2010). This work marks the culmination of a new approach to the economy with the onset of the era of the First Industrial Revolution and the emergence of a new type of society with industrial and modern attributes in the last third of the 18th century. At that time, the idea of economic liberalism came into economic

thought, accompanied by an effort to reveal the laws of the functioning of the market economy (Smith, 2005). In essence, the industrial revolution accelerated economic and civilizational development, but at the same time had a number of negative social impacts. The position of the workers' deteriorated in comparison with the guild craft and manufactory, historical progress in this historical epoch was promoted at the expense of the immediate producers. The Industrial Revolution thus gave birth not only to the machine factory system, but also to the so-called workers' social question.

From the very beginning of the emerging era of the capitalist system, social problems have become the subject of criticism from the positions of humanism. This is clearly evidenced by the utopians (the most famous Frenchman Saint-Simon and Fourier and the Englishman R. Owen). They sought to convince the wealthy that property inequality was contrary to "divine and human laws" and that "capitalism contradicts human nature" (Sojka, 2010). They demanded the reform of society, they wanted to overcome the anarchy of production by planning, they recommended the introduction of remuneration according to the work done, but they fundamentally rejected the solution by a violent revolutionary path. The common feature of the mentioned utopians was the idea of socialist transformation in a peaceful way, "from above" - by promoting ideas and enlightening the so-called ruling classes. A fundamental theoretical reversal in the views of how to implement socialism occurs in the mid-19th century. At that time, Karel Marx and Friedrich Engels, whose economic and social concepts are modernly classified as alternative (economic-sociological) approaches (Sojka, 2010), presented an opinion on the foundations of the capitalist economic system on private capitalist ownership of means of production and exploitation of wage labor. According to them, society is divided into antagonistic classes - capitalists (owners of means of production and exploitation of workers) and the proletariat (personally free but economically forced to sell labor). The basic economic law is the maximization of surplus-value (profit), the source of which is the unpaid labor of workers (the worker receives wages, the value of labor power, but not the "value of labor") (Marx, 1978). Logic leads to the constant growth of exploitation, which causes the impoverishment of workers. The fundamental contradiction of capitalism between the growing social character of production (due to the development of the division of labor, technological progress, concentration or centralization of production) and the private capitalist mode of appropriation is constantly sharpening (Marx, 1978). Ownership relations must also be adapted to the character of production by means of the proletarian revolution, capitalism will inevitably be replaced by a more progressive formation - socialism. They presented it as the result of the objective development of the capitalist economy, which will lead to a social revolution in which the working class gains political power in the spirit of the socialist ideal for establishing the well-being of society.

In the last third of the 19th century, a stream of neoclassical economics was forming. In essence, it is the idea of automatically rebalancing using the "invisible hand of the market". This current forms the basis of modern economic liberalism, prefers the rational action of the individual (individualism) and subscribes to the tradition of rejecting greater state involvement in the economy, in the spirit of A. Smith. In the background lies the only motivation of all subjects based on consumer orientation, ie maximizing the benefits of consumption. Instead of objective economic laws, rules of behavior of individuals arising from human nature or the axiomatics of rational action are formulated (Mlčoch, 2005). Categories and principles are seen as universal, eternal and natural. Neoclassics no longer speaks of capitalists and workers, but of consumers and products. The methodological basis represents a strictly logical rational action, constantly balancing the benefits of satisfying needs and the costs of satisfaction. Categories are derived from the rational behavior of an individual, identified with the economic man - an individualistic model of behavior based on rationality and maximization.

The Catholic Church also responded to the indecent position and criticism of the then capitalist system since the beginning of the First Industrial Revolution as part of its social teaching, on May 15, 1891, when Pope Leo XIII. published the encyclical *Rerum Novarum*. In it, for the first time, the Catholic Church officially speaks of the undignified position of the workers and, for the first time, criticizes the capitalist system based on the concept of liberal thinking by the economist Adam Smith. At the same time, the socialist teachings of Karl Marx (Leo XIII. Directly writes that "socialism does not solve the problems of workers") (Koblížek, 2016). Out of fear of revolutionary terror. The context of the normative economic thinking of the then Catholic Church can be observed. the beginnings of ethical principles within the economic order.

After the start of the Second Industrial Revolution, at the turn of the 19th and 20th centuries, one can speak of a classical period of managerial theories and sociology of management called Taylorism (Nelson, 1992). At that time, Frederick Winslow Taylor, an American expert in improving the methods and means of work organization, developed methods for measuring the consumption of time for individual work tasks (Taylor, 1914). The methods of Taylorism were further developed in particular by Frank Bunker Gilbert, Henry Gantt and Harrington Emerson. The starting points of these methods lay in time studies, which also monitored the performance of machines, the suitability of tools and sought the best ways to perform work. He used a differential task wage to materially stimulate the work of workers. The continuity of work in the workshop and compliance with the established principles was ensured by a new division of management activities on the basis of the institution of functional managers and the separation of production planning

into a separate management function. He created a new type of organization, the so-called functional management of Taylorism as a scientific management (Špaček, 1947). Time studies, on the basis of which daily tasks were determined for workers, were based on the performance of the most efficient workers, without taking into account the average possibilities and abilities of man. Taylorism was based on the thesis of the so-called economic man, who is motivated to work exclusively by material benefits and, as an "isolated individual", is willing to submit to a strictly standardized regime of work. Taylorism is based on the theory of "biologism." This is characteristic of the thinking of the second half of the 19th century, with the success of the biological sciences (cell discovery, discoveries of natural selection and the struggle for life). Manifestations of biologism are found in the sociological and economic theories of August Comt, Herbert Spencer and Thomas Robert Malthus (Weber, 2019).

3.3 Respecting ethical principles in scientific proceedings as an opposition to Taylorism

In opposition to Taylorism in the 1920s, the doctrine of human relations was formulated in the United States and other countries in parallel with the development of industrial sociology and sociology of labor. The best-known representatives of this doctrine are Elton Mayo in the United States and Georges Philippe Friemann in France (Dubin, 1959). This doctrine criticizes Taylorism with its tendencies towards biologism and machineism, on the contrary, it focuses on the worker as a social psychological being. It was mainly about using the interests of the employee, his efforts, wishes and other motives and the whole system of values. Proponents of the human relations school have shown that increasing labor productivity depends not only on the skills and knowledge of the worker, as claimed by the Taylorists, but above all on a good socio-psychological atmosphere in work teams, job satisfaction and other socio-psychological factors (Bruce, Nyland, 2011).

In the conditions of the then Czechoslovakia, a special direction of technocratic thinking (similar to American human relations) was formed after the First World War, which can be described as a "weak" version of technocratism. Its main representative, Václav Verunáč, called it laborism, ie composed of the words work and ethical. The main three basic pillars of Czech laborism were: technical thinking, scientific organization of work, moral conception of work. Laborism tried to break the narrow horizon of manipulative thinking and the normalization of the existing technocratism, and so such peculiar thinkers as the Czech philosopher Tomáš Trnka (a supporter of intuitionism and personalism) or the important Swiss industrialist Theodor Tobler could also support it. In principle, however, Verunáč and his supporters shared with other technocrats the belief in the incompatibility of the production organization, based on scientific knowledge and its technical applications, with the organization of society, given tradition, outdated legal system, etc. Transform this chaotically evolving society into a society based on scientific the foundations through evolution (not revolution), which was the goal of laborism. The humane way of carrying out such a transformation was also the goal of other groups of technocrats in the then Czechoslovakia. It is worth mentioning the ethocratic movement, to which the important Czech physicist Viktor Felber (Teichová, 1990) subscribed with his work "Order of Morality and Economy" from 1935. According to the theocratic movement, it is a vision of a human society, striving for progress and understanding based on faith in the good and good deeds, to serve life. Thus, laborists and related technocrats anticipated the efforts they would call humanization and greening of research and development projects in the natural, technical, and social sciences, according to current concepts of sustainable development.

3.4 Economic, ethical and social dimensions of laborism

According to the spiritual father of laborism, Václav Verunáč, inequality and poverty are the result of an unfair division of labor and reward for it. According to laborism, the above-mentioned socialist ideologies have a number of merits in the field of protection of the rights of the weaker, social progress, however, changes in the social order must also be supported by technical and especially ethical progress, otherwise it is not possible to eliminate inconsistencies. Managers cannot focus only on the improvement of machines or the distribution of material goods, but also on the humane side of things, on the "satisfaction of the life of the worker" (Verunáč, 1928). Laborism thus represents the opposite of liberalism. It therefore tends to emphasize the need for planning and promotes a state-based economy. These ideas were formulated before the crisis broke out, and the truth is that they predicted some of the impacts (such as the problem of unemployment and undervaluation of labor) that actually occurred in the crisis years of the turn of the 1920s and 1930s (Teichová, 1990). That is why Václav Verunáč, as an economist often emphasized the need to prepare an economic plan. Laborism does not bring any completely new ideas, it only groups existing knowledge and places it in new contexts; on the basis of current scientific research, it performs a new synthesis of information, adapted to the given time and given conditions.

Laborism pays special attention to the ethical and economic dimension of physical and mental work. The differences between physical and mental work cannot be absolutized, they influence and condition each other, one without the other makes no sense. In most work activities, the share of the mental component is constantly increasing and the share of physical exertion, which is replaced by the energy used by machines, is decreasing. Given that one of the central themes of laborism is the search for the ideal relationship between work done and the reward for it, it was necessary to find a

way to measure work performance fairly and as accurately as possible (Verunáč et al., 1934)). For often it is not only the quantity that matters, but also the quality. Especially in mental work, it is not possible to measure performance with a uniform measure.

From the point of view of methodology, Václav Verunáč hesitated over exactly where to include laboretism within the system of sciences. He finally commented as follows: *"Undoubtedly at the interface between the directions of social reformist and scientific socialism. It differs from the first by deviating from an extremely liberalist position, from the second by using new methods and ways to achieve a goal, perhaps a little closer and more concrete."* (Verunáč, 1928). It can therefore be stated that Václav Verunáč oriented laboretism to the way in which the principles of rationalization are to be applied, so he was more a science of the method.

3.5 Laboretism and the present - the forerunner of business ethics

Ethics in business began to take shape as a separate scientific discipline in the last third of the 20th century, specifically in the 1970s in the United States and in the 1980s in Europe. The genesis of this relatively new field of science is not yet complete. In developed European countries, in addition to the pragmatic approach that is characteristic of the United States, new currents of thought are emerging in business ethics (Drucker, 1981). Their goal is a deeper analysis of the causes and philosophical grounding of this emerging field in accordance with the European cultural and regional context (Dusek, 2018).

Within this discipline, special attention is paid to issues of two-dimensionality of business ethics, but also to the understanding of economic and ethical rationality. The concept of business ethics can be loosely defined as "the reflection of ethical principles in all business activities involving individual corporate and societal norms and values" (Giacalone, Thompson, 2006). It is an applied ethics, which in practice means a wide application of ethical principles in any business activity (Hermalin, 1999). For theoretical justification, it is necessary to apply interdisciplinary approaches, which would involve economists, lawyers, psychologists or sociologists, as well as environmental experts. There are basically three sources from which business ethics draws, ie the social teaching of churches, the social sciences (philosophy, sociology, economics) and business itself. Business ethics regulates business behavior and actions by informal means, its task is to find a balance between economic gains and social consequences.

The central idea of business ethics is to be aware of the links between decision, action and responsibility. The subject of interest of the discipline of business ethics at the company level are primarily goals, structures, strategies, policies and practices, as well as corporate culture and microclimate, reputation, integrity and responsibility. Business ethics defines the relationship between ethics and business in a broader sense as the relationship between business, state and society (Vitell, Paolillo, & Thomas, 2003). Or in a narrower sense as relationships within the company between owners, managers and employees and the company's relationships with the immediate environment (relationships with customers, suppliers and competitors). However, business ethics is not only a scientific discipline, but also a practical decision-making of ethical dilemmas in business. The company as a whole should share a certain socio-business mission and follow a common strategy, adhere to a certain value orientation and respect certain rules when making decisions (Singhapakdi, Vitell, Rallapalli, & Kraft, 1996). It can therefore be stated that the principles of laboretism formed since the 1920s fully fulfill the scientific legacy for the formation of contemporary modern business ethics and internal and external corporate culture. The integration of ideas laboretism at the corporate level employees (Mura et al. 2019) consists in progress through corporate social responsibility (CSR). According to Phillips et al (2019), the process of integrating ideas of business ethical, moral aspects, and business responsibilities is a living process influencing the current perception and decision-making of business and managers.

4 Conclusion

Roughly since the last third of the 20th century in advanced market economies, the trend of focusing on the human factor dimension in the technological process has accelerated considerably. At the same time, the theory of human and social capital is developing in this period. The results of the interdisciplinary approach of the social sciences and humanities, cybernetics and management theories are also reflected in ethical and social aspects, which is confirmed by the areas of alternative economic theory (institutional, sociological, psychological, behavioral, etc.). At the same time, it is clear that these aspects will become more important in the context of the "issues" of the onset of the Industry 4.0 (Vrchota et al., 2021) and the covid-19 pandemic. This is logical, because in spite of all the economic, reduction, reorganization and financial problems, man is ultimately the focal point and problem. He manages, implements and the final result is intended for him, from the quality of his life, as a result of the synergetic effect, of economic growth as a part of the results of national wealth. This is also proved by the theory of endogenous growth according to R. Lucas and P. Romero (Howitt, 2000; Barlevy, 2004). This theory is based on an empirical analysis based on the correlation of investment in human

resources to support economic growth (Bencivenga, Smith, 1993). In the context of this theory, the ethical dimension represents the internal strength of the economy to ensure its long-term stable growth.

References

- Barlevy, G. (2004). The cost of business cycles under endogenous growth. *American Economic Review*, 94(4), 964-990.
- Bencivenga, V. R., & Smith, B. D. (1993). Some consequences of credit rationing in an endogenous growth model. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 17(1-2), 97-122.
- Bruce, K., & Nyland, C. (2011). Elton Mayo and the deification of human relations. *Organization studies*, 32(3), 383-405.
- Drucker, P. (1981). What is business ethics. *The public interest*, 63(2), 18-36.
- Dubin, R. (1959). Chapter IV: Human Relations in Formal Organizations. *Review of Educational Research*, 29(4), 357-366.
- Dusek, J. (2018). Regional differentiation of the current socio-economic development of the municipalities of the South Bohemian Region. In Klimova, V and Zitek, V (Ed.), 21ST *International colloquium on regional sciences* (pp. 389-397).
- Engliš, K. (1916). *Sociální politika*. F. Topič.
- Giacalone, R. A., & Thompson, K. R. (2006). Business ethics and social responsibility education: Shifting the worldview. *Academy of Management Learning & Education*, 5(3), 266-277.
- Hartl, J. (1991). Stará a nová témata sociální politiky/Old and new issues of welfare policy. *Sociologický Časopis/Czech Sociological Review*, 568-576.
- Hermalin, B. E. (1999). Economics & corporate culture. Available at SSRN 162549.
- Heyne, P. (1991). *Ekonomický styl myšlení*, Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Howitt, P. (2000). Endogenous growth and cross-country income differences. *American Economic Review*, 90(4), 829-846.
- Koblížek, J. (2016). Evaluating Political Society in Rerum Novarum in the Context of Francisco Suárez's Social Doctrine and Its Development in Gaudium et Spes. *Philosophy and Canon Law*, (2), 99-112.
- Marx, K. (1978). *Kapitál I*. Praha, Svoboda.
- Mlčoch, L. (2005). *Ekonomie Důvěry a společenského dobra*, Praha: Karolinum.
- Mura, L., Gontkovicova, B., Dulova Spisakova, E., Hajduova, Z. (2019). Position of Employee Benefits in Remuneration Structure. *Transformations in Business & Economics*, 18(2), 156-173.
- Nelson, D. (Ed.). (1992). *A mental revolution: Scientific management since Taylor*. Ohio State University Press.
- Phillips, R., Schrempf-Stirling, J., & Stutz, C. (2020). The past, history, and corporate social responsibility. *Journal of Business Ethics*, 166 (2), 203-213.
- Polášek, M. (2012). Představy o roli sociální politiky v Československé sociálnědemokratické straně mezi světovými válkami: Polemika mezi E. Šternem a J. Pleskotem. *Střed. Časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. století*, 4(2), 69-84.
- Vrchota, J., Rehor, P., Marikova, M., & Pech, M. (2021). Critical Success Factors of the Project Management in Relation to Industry 4.0 for Sustainability of Projects. *Sustainability*, 13 (1), 281.
- Samuelson, P., Nordhaus, W. (1991). *Ekonomie*, Praha: Svoboda.
- Singhapakdi, A., Vitell, S. J., Rallapalli, K. C., & Kraft, K. L. (1996). The perceived role of ethics and social responsibility: A scale development. *Journal of business ethics*, 15(11), 1131-1140.
- Sojka, M. (2010). *Dějiny ekonomických teorií*, Praha: Liberální institut, HAVLÍČEK Brain Team.
- Smith, A. (2005). *Teorie mravních citů*, Praha: Liberální institut.
- Špaček, S. (1947). *F. W. Taylor*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1947. Edice Kdo je, sv. 53.
- Taylor, F. W. (1914). Scientific management: reply from Mr. FW Taylor. *The Sociological Review*, 7(3), 266-269.
- Teichová, A. (1990). *The Czechoslovak Economy: 1918-1980*. 1. vyd. New York: Routledge.
- Verunáč, V. (1927). *Hospodářský zítřek*. 1. vyd. Praha: Nakladatel Fr. Borový.
- Verunáč, V. (1928). *Laboretismus. Hnutí technicko-mravního pokroku hospodářského. Zásady a směrnice*. 1. vyd. Praha: Parlament.
- Verunáč, V a kol. (1934). *Encyklopedie výkonosti, svazek 1, Člověk*. 1. vyd. Praha: Sfinx.
- Vitell, S. J., Paolillo, J. G., & Thomas, J. L. (2003). The perceived role of ethics and social responsibility: A study of marketing professionals. *Business Ethics Quarterly*, 63-86.
- Weber, M. (2019). 1. Basic Sociological Concepts. In *Economy and Society* (pp. 77-138). Harvard University Press.

Contemporary Ethical Challenges of Global Supply Chains

Drahoš Vaněček¹, Martin Pech²

Abstract: With the rise of the Fourth Industrial Revolution and the interconnection of the cyber and physical worlds, companies face new challenges in supply chain management. The optimization of production, the implementation of digitization, the massive use of electronic devices and advances in the processing of big data obtained from processes bring a deeper understanding of the nature of the functioning of technological processes. However, when introducing new procedures, methods, technologies, companies face ethical issues related to corporate social responsibility. This change in thinking is often referred to as Industry 5.0, human-driven evolution, and is based on the systemic prevention of waste and a human-centric approach. The solution to the problem must be sought in the sustainability of global supply chains, which are part of multi-national companies and will have to take responsibility for the current globalization. The paper summarizes recent trends and new challenges in the literature in applying ethical criteria in supply chain management.

Keywords: ethics, supply chain, sustainability, corporate social responsibility, Industry 5.0.

JEL Classification: Q01, Q56, M14

1 Introduction

The new vision of the European Industry is called Industry 5.0. It complements the fourth industrial revolution by focusing research and innovation on a sustainable and resilient industry. This challenge responds to the main shortcoming of the first four industrial revolutions, emphasising the general purpose of technology and the declining role of man in the world. The objective of the new concept is to create an economy that works for people and is climate-neutral (Breque et al., 2021). According to Rada (2017), the term Industry 5.0 prioritize the synergy of closer cooperation between man and machine and the systematic prevention of waste and wasting, including Industrial Upcycling. These changes create the basis for the emergence of a circular economy.

Müller (2020) states that the leading technologies supporting this concept are technologies based on human-machine interaction, bio-inspired features, intelligent materials, real-time simulation and modelling, computer-safe, energy efficiency, trusted autonomy, and artificial intelligence. In addition, of course, these technologies have a social dimension - and a human-centred approach - that integrates society's participation to increase trust and acceptance. Thus, the decision-making process of choosing new technologies is based on an ethical rationale. Furthermore, industry 5.0 sees people as creators with high added value by using their intelligence and creativity to synergise people and autonomous machines (Nahavandi, 2019). Therefore, technological and ethical perspectives must complement each other to support organizational values.

New approaches accelerate a fundamental change in Logistics Efficiency Design (L.E.D.) to increase the efficiency of global supply chains. As a result, supply chains are becoming more transparent (via blockchain), profit sharing, and efficient (Rada, 2017). The primary motivation for this approach is sustainability in the triple-bottom-line (TBL) sense (Birkel & Müller, 2021). The economic impact will put pressure on supply chains to reduce logistics costs due to waste prevention. With on-the-ground resources, supply chain routes will be shortened, and thus, the impact on the environment will be reduced. In the social field, this approach means using people's unique skills and abilities to establish high-quality products and share them with others via sharing ("gig") economy. Sharing economy in supply chains allows companies to develop ambidextrous capabilities through increased transaction efficiency and more significant relationships integration (Atkins & Gianiodis, 2021).

Sustainability in supply chains brings to light ethical and deontological context – the issue of corporate social responsibility. The production and product components of companies are still scattered worldwide and are transported thousands of kilometres away to the final assembly line. Global supply chains may prefer production in countries that enable violation of human rights such as long work weeks, unsafe working conditions, child labour, forced labour, low levels of worker participation, ignoring of labour complaints, and discrimination (Krueger, 2008). How can companies

¹ University of South Bohemia in České Budějovice, Faculty of Economics, Department of Management, Studentská 13, 370 05 České Budějovice, Czech Republic, dvanecek@ef.jcu.cz.

² University of South Bohemia in České Budějovice, Faculty of Economics, Department of Management, Studentská 13, 370 05 České Budějovice, Czech Republic, mpechac@ef.jcu.cz.

hold a responsible stand on sustainability if one of the most critical sustainability issue – supply chains ethics – is still neglected? The main reasons for this issue is an imbalance of TBL components. This imbalance leads to the sharing of different ethical values between stakeholder groups internally, externally, and among supply chains (Quarshie et al., 2016). In the paper, the sustainability, ethical challenges, and corporate social responsibility in the global supply chain are reviewed.

2 Material and Methods

The paper focused on the current trends in global supply chains concerning ethical challenges. We analysed publications and literature sources to find possible research gaps. The main aim of the paper is to analyse the contemporary ethical challenges of global supply chains. This paper is conceived as a review in which the conclusions of major scientific publications from the prestigious database Web of Science are discussed. We formulated the following research questions:

- What are the main directions of research in the context of ethics in supply chains?
- Which publications are most important in these areas?

Based on the aim and research questions, relevant sources of publications related to the areas of ethics and supply chains were identified to create a literature review. We select the Web of Science (WoS) database, which contains renowned publications Springer, MDPI, IEEE, Taylor and Francis, Elsevier, Emerald, etc. An initial survey of the Web of Science database identified a high incidence of “ethics”, “supply chain” topics. However, our main aim is an analysis of the search results intersection. The search strategy combines key terms for keywords related to the issues being researched. The international database was searched at the end of April 2021. The search strategy is given below:

(“supply chain*” or “scm”) AND (“ethic*”)

All publications up to May 2021 were included in the database search. We found a total of 707 publications meeting the search strategy criteria. The publications sought to link the concept of supply chains and ethics together. All publications identified by the search strategy were uploaded to the Endnote software database. For the analysis of keywords, we also used software to construct and visualise bibliometric networks VOSviewer (van Eck & Waltman, 2010). We performed a cluster analysis of keywords in the software. Cluster analysis of keywords helped with the classification of the focus of publications.

We used content analysis to identify and summarize the literature's leading trends and evaluate the text of the most important publications. The selection of the most critical applications was based on the WoS database classification of publications as “highly cited in the field” and “hot papers in the field”. Content analysis is focused on the abstract, methodology, and findings of the included studies. The main contributions and results of the studies were processed by a narrative synthesis of the information obtained into a comprehensive overview of the main trends.

3 Research results

The paper now turns to the presentation of the results obtained. Based on the methodology, we focused on search papers with the key topics „supply chain“ and „ethics“ in the WoS database. A total of 2806 keywords were obtained from 707 publications, which were further processed using VOSviewer software. We performed a co-occurrence analysis based on the keywords of the original publications. The results showed that the average value of the publication year for keywords ranged from 2017.267 to 2019.063. Thus, most publications linking ethics and supply chains are currently published in the last five years.

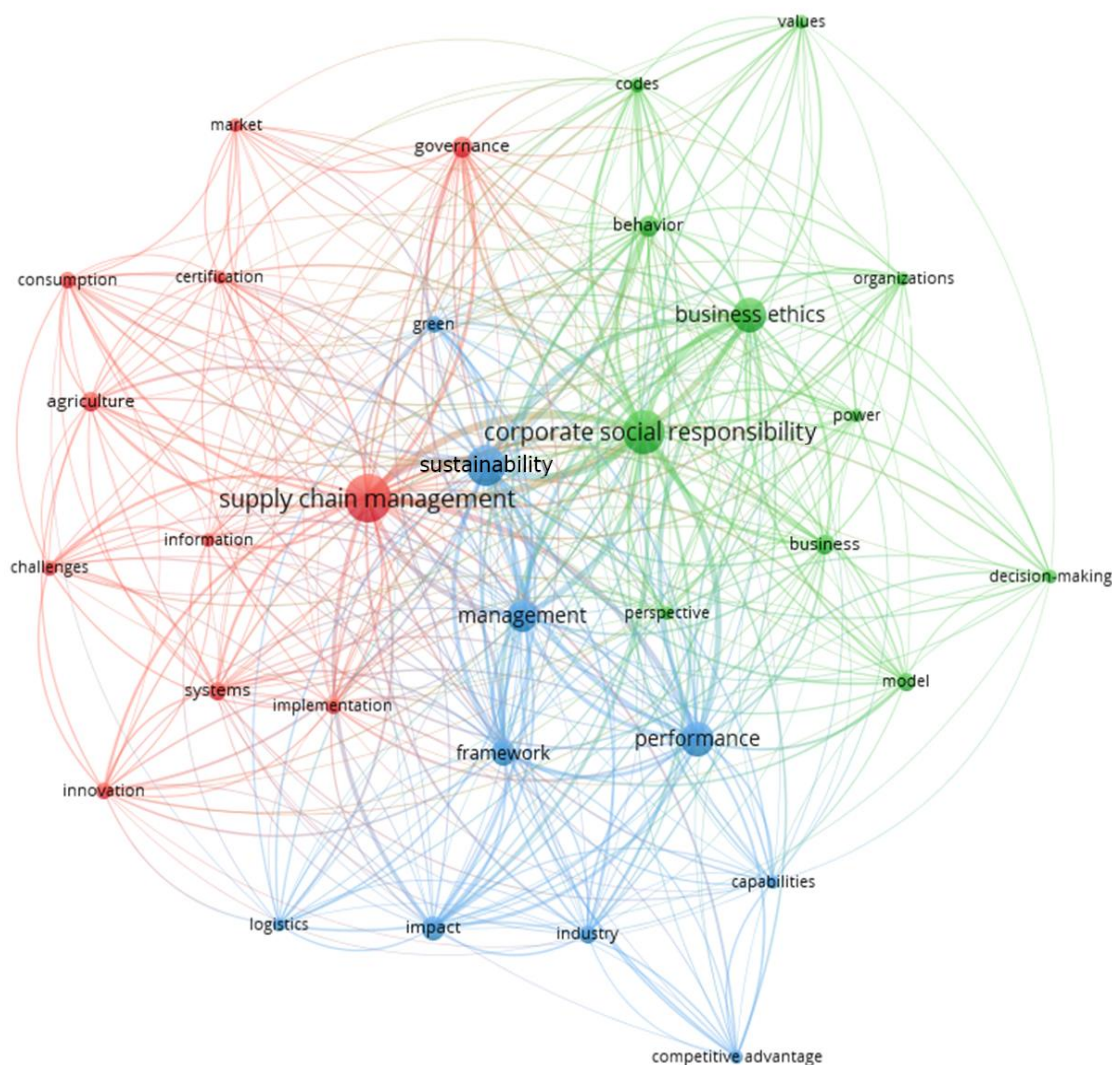
Among the most significant results are classic studies and works on supply chain ethics. The most cited paper is Maloni and Brown (2006) application of corporate social responsibility in the food supply chains. They analysed eight dimensions of CSR in the food supply chain industry: animal welfare, biotechnology, health and safety, impacts on the environment, local community support, fair trade, procurement, and labour rights. Hutchins and Sutherland (2008) explored social sustainability measures in the context of the supply chain decision-making process. The social life cycle assessment tool for the supply chain includes value-weighted indicators such as labour equity, the corporation’s role in healthcare, workplace safety, and philanthropy commitment. The third most cited paper by Ashby et al. (2012) reviews social and environmental sustainability and supply chains integration. Their systematic review identified critical themes in the environmental dimension: green supply chain, environmental management, product stewardship (responsibility for the lifecycle of a product), green purchasing, reverse logistics (RL), and product lifecycle (recycling, reuse and remanufacturing). The social dimension was represented with strongly linkage to corporate social responsibility, social sustainability practices (for example certifications, accreditations, e.g. fair trade), integrating social sustainability through TPL, RL, or PLC (product lifecycle). The specific issue was cooperation and communication between supply chain members to achieve a sustainability approach. The top hot paper in this field of research represented El-Kassar and Singh

(2019), focusing on the connection between green innovations and organizational performance through big data, commitment management, and human resource practices.

We performed a cluster analysis for keywords that met the minimum occurrence condition in 15 publications or more. Only 32 keywords meet the clustering condition. The results show that the keywords most commonly used in publications were: supply chain management (193 occurrences), corporate social responsibility (160 occurrences), and sustainability (133 occurrences). The journals were grouped by keywords into three main clusters (Figure 1):

- Ethical challenges in the management of supply chain systems (keywords: supply chain management, governance, systems, implementation, innovation, agriculture, consumption, challenges, information, certification, market).
- Characteristics of corporate social responsibility and business ethics (keywords: corporate social responsibility, business ethics, behaviour, business, codes, model, organizations, perspective, power, values, decision-making).
- Sustainability impacts performance and management in industry, logistics for increasing green capabilities and competitive advantage (keywords: sustainability, performance, management, framework, impact, green, industry, logistics competitive advantage, capabilities).

Figure 1 Keywords of co-occurrence analysis

Source: Own processing

The first cluster is focused on ethical challenges in the management of supply chain systems. Among the eleven individual keywords of the cluster, 42 links were found with a total strength of 210 links. The green supply chain management practices determinants and effects analysed via the econometric model Testa and Iraldo (2010). They found that cost-effectiveness is a very weak driver for a decision about managing the green supply chain. More critical are reputation and innovation motivators. Wieland et al. (2016) conducted a research study to consolidate future research

themes in supply chain management. The most under-researched area was the people dimension of supply chain management (behavioural dynamics of interest groups), ethical sourcing in the supply chains, internal integration between departments, and big data and analytics of supply chains. The environmental and sustainability ethics in supply chain management describes Beamon (2005). He discussed ethical requirements, including engineering codes, moral responsibility, and ecological consciousness for management decisions in supply chain management and design. Companies often violate basic human rights in a globalised business and damage the environment during global value and supply chains. So far, it has been accepted with consent, and therefore companies cannot be prosecuted for harm to those affected. In global trade, most production processes in low-wage countries and respect for human rights can be observed from a great distance. De Fazio et al. (2016) shows positive externalities of the short supply chain for the sustainability of the welfare in agriculture. However, companies are not doing this enough at present. Clarke and Boersma (2017) analysed Apple Corporation from the perspective of supply chain governance. They bring evidence of unresolved dilemmas of employment conditions and practices, environmental issues and ethical dilemmas. They described Apple reaction to sourcing components from producers with a poor reputation relating to human rights. The supplier responsibility programme operates with progress in labour and human rights (wages, working hours, discrimination etc.), health and safety prevention and conditions (emergency, incident management, e.g.), environment management (waste, emission, pollution, noise management etc.), and ethics practices (compliance, protection of intellectual property, disclosure of information, business integrity). Mueller et al. (2009) highlighted the importance of the social standards for ensuring legitimacy of ethical perspective in supply chain governance. They analysed ISO 14001, SA 8000, the Fair Labor Association (FLA) and Forest Stewardship Council (FSC) instruments and standards for inclusivity, discourse, control, integration and transparency dimension of legitimacy. The results show some deficits in practice, mostly with normative implications and requirements for stakeholders. Good business ethics should focus on maximizing stakeholder value concerning business ethics and corporate sustainability. (Isaksson et al., 2010).

The second cluster related to the characteristics of corporate social responsibility and business ethics of organizations. A total of 50 links with 313 total link strength support connection among keywords in this cluster. Jamali and Karam (2018) described the antecedents and consequences of corporate social responsibility in developing countries. Their review study shows at organizational level turning attention to the motives for corporate social responsibility such as local power holders, lords, country elites, local norms, organizational culture, the identity of the firm, or reasons and expressions across multi-national corporations' subsidiaries. Economic prosperity prevails over the moral responsibility of the managers of the supply chains concerned. European producers or retailers take unfinished or finished products from there, regardless of whether they were produced with cheap child labour or work in hazardous conditions, irrespective of how the production waste contaminates the rivers on which millions more people depend. etc. Corporate social responsibility is increasingly opposed to this selfish policy and formulates his demands for the compliance "movement". Amaeshi et al. (2008) pointed out that multi-national corporations often operate under intricate economic, social, and legal conditions with the free moral space to maximize profits and overcomes existing ethics commitments. They recommend the definition of the clear codes of standards, personal training and value orientation, and serving as a role model through ethical organisational culture as the solution to this issue. Spence and Bourlakis (2009) summarized supply chain social responsibility in dimensions of relationships between buyers and suppliers (power, partnership, negotiation, trust, honesty, supplier selection), extended responsibility (engagement, monitoring, auditing, evaluation of suppliers), and industry-specific issues (temporary labour, market position, transportation conditions, consumer safety etc.). Quarshie et al. (2016) reviewed current research and considers these research areas: transformation and involvement in organizations and across supply chains, environmental, social and ethical issues, standardization and business self-regulation, downstream supply chains and civil society interactions, and globalization issues. Hartmann (2011) overview the impact of corporate social responsibility in the food sector on financial performance, customers' and employees' perception and behaviour. The influence of business ethically on the regulation of technological policy is described by Zhou and Piramuthu (2013). They evaluated in interrelationship matrix of technology regulation development the RFID technology for social consequences and technology regulation. Lu et al. (2020) present modified Carroll's pyramid of corporate social responsibility to reach ethical and sustainable development objectives in the light of the Industry 4.0 approach. The modification of the pyramid includes economic, ethical, legal, philanthropic, environmental dimensions with the corporate image as the moderator, organizational innovation as the mediator, and organizational performance.

The last cluster concerns the sustainability impact on performance and management in industry and logistics for increasing green capabilities and competitive advantage. The third cluster is built on 43 keywords links with 397 total link strength. Roberts (2003) shows the company's reputation may be significantly affected by sustainability management, including environmental impacts and social impacts on supply networks. Sarkis (2010) focused on the social sustainable reverse logistics issues such as employment stability, practices, health and safety, capacity development, human capital, stakeholder participation, economic welfare, etc. In recent decades, people have become increasingly aware of the importance of the sustainability of the natural environment. Equilibrium in this environment

was created over a long period, and drastic changes occurred only under extraordinary conditions. However, we know that people are now preparing for such a catastrophe themselves, primarily through the excessive production of CO₂ emissions into the atmosphere. Supply chains contribute significantly to these emissions from unnecessarily long transport from China and neighbouring countries to Europe or the US, and many subcontracting could be obtained from European manufacturers. Caiado et al. (2018) reviewed the evolution of research in green lean six sigma, which integrated lean and green practices. The green methods include long-term communication, continuous customer satisfaction, ethical relations and regulatory compliance, leadership commitment and integrated TBL with key performance indicators (KPI). Upadhyay et al. (2021) discussed the blockchain and its applications for sustainability implications in the circular economy. The benefits of blockchain for supply chains lie in traceability, transparency, reduce waste, encourage energy renewal, reduce carbon footprint, and monitoring processes to achieve sustainability and social responsibility objectives. The ethical contributions of blockchain are decentralisation of control and power, anonymity and encryption to provide an open environment to detect fraud in real-time. According to Sharma et al. (2021), social and environmental factors were the highest-ranked drivers of sustainable performance in multi-tier manufacturing supply chains. The analysis of two supply chains indicates missing improvement potential for sustainability in supply chains. Luthra and Mangla (2018) identified 18 challenges to Industry 4.0 initiatives for supply chain developing sustainability. The legal and ethical issues include coordination and collaborations, legal issues, security issues, and profiling and complexity issues. Similarly, Kumar et al. (2015) evaluated 15 challenges in the spousal of Industry 4.0 technologies. The most important was considered lack of motivation from customers, lack of long term planning on the adoption of Industry 4.0 technologies and lack of awareness about Industry 4.0 contributions to ethical and sustainable operations and production.

4 Conclusion

The paper reviewed the contemporary ethical challenges of global supply chains. Based on the cluster analysis, three main fields of research were identified: ethical challenges in the management of supply chain systems, characteristics of corporate social responsibility, and sustainability impact on performance and control. The most important papers from the research field are presented and discussed. Most Czech companies have to deal with problems related to sustainability. Promoting corporate social responsibility and sustainability in Czech companies will undoubtedly help them enforce this principle from Germany. Czech companies must develop and implement their internal sustainability regulations, apply sustainability in remuneration and, in addition, report on it. The new product rules require that products directly labelled as sustainable or promoting environmental or social properties meet well-defined parameters. Sustainability is becoming a universal value concept comparable to values such as democracy, truth or justice.

Acknowledgement

This paper was supported by the University of South Bohemia in Ceske Budejovice under EF-IGS2020-Pech-5 Grant “Industry 4.0 and Supply Chain Management”.

References

- Amaeshi, K. M., Osuji, O. K., & Nnodim, P. (2008). Corporate Social Responsibility in Supply Chains of Global Brands: A Boundaryless Responsibility? Clarifications, Exceptions and Implications. *Journal of Business Ethics*, 81(1), 223–234. <https://doi.org/10.1007/s10551-007-9490-5>
- Ashby, A., Leat, M., & Hudson-Smith, M. (2012). Making connections: A review of supply chain management and sustainability literature. *Supply Chain Management: An International Journal*, 17(5), 497–516. <https://doi.org/10.1108/13598541211258573>
- Atkins, R., & Gianiodis, P. (2021). An investigation at the intersection of the sharing economy and supply chain management: A strategic perspective. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 1–19. <https://doi.org/10.1080/13675567.2021.1911970>
- Beamon, B. M. (2005). Environmental and sustainability ethics in supply chain management. *Science and Engineering Ethics*, 11(2), 221–234. <https://doi.org/10.1007/s11948-005-0043-y>
- Birkel, H., & Müller, J. M. (2021). Potentials of industry 4.0 for supply chain management within the triple bottom line of sustainability – A systematic literature review. *Journal of Cleaner Production*, 289, 125612. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.125612>
- Breque, M., De Nul, L., & Petridis, A. (2021). *Industry 5.0—Towards a sustainable, human-centric and resilient European industry*. European Commission. <https://www.doi.org/10.2777/308407>

- Caiado, R., Nascimento, D., Quelhas, O., Tortorella, G., & Rangel, L. (2018). Towards sustainability through green, lean, and six sigma integration at service industry: Review and framework. *Technological and Economic Development of Economy*, 24(4), 1659–1678. <https://doi.org/10.3846/tede.2018.3119>
- Clarke, T., & Boersma, M. (2017). The Governance of Global Value Chains: Unresolved Human Rights, Environmental and Ethical Dilemmas in the Apple Supply Chain. *Journal of Business Ethics*, 143(1), 111–131. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2781-3>
- De Fazio, M. (2016). Agriculture and Sustainability of the Welfare: The Role of the Short Supply Chain. *Agriculture and Agricultural Science Procedia*, 8, 461–466. <https://doi.org/10.1016/j.aaspro.2016.02.044>
- Dwivedi, Y. K., Wastell, D., Laumer, S., & Henriksen, H. Z. (2015). Research on information systems failures and successes: Status update and future directions. *Information Systems Frontiers*, 17(1), 143–157.
- El-Kassar, A.-N., & Singh, S. K. (2019). Green innovation and organizational performance: The influence of big data and the moderating role of management commitment and HR practices. *Technological Forecasting and Social Change*, 144, 483–498. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.12.016>
- Hartmann, M. (2011). Corporate social responsibility in the food sector. *European Review of Agricultural Economics*, 38(3), 297–324. <https://doi.org/10.1093/erae/jbr031>
- Hutchins, M. J., & Sutherland, J. W. (2008). An exploration of measures of social sustainability and their application to supply chain decisions. *Journal of Cleaner Production*, 16(15), 1688–1698. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2008.06.001>
- Isaksson, R., Johansson, P., & Fischer, K. (2010). Detecting Supply Chain Innovation Potential for Sustainable Development. *Journal of Business Ethics*, 97(3), 425–442. <https://doi.org/10.1007/s10551-010-0516-z>
- Jamali, D., & Karam, C. (2018). Corporate Social Responsibility in Developing Countries as an Emerging Field of Study: CSR in Developing Countries. *International Journal of Management Reviews*, 20(1), 32–61. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12112>
- Krueger, D. A. (2008). The Ethics of Global Supply Chains in China – Convergences of East and West. *Journal of Business Ethics*, 79(1–2), 113–120. <https://doi.org/10.1007/s10551-007-9393-5>
- Lu, J., Ren, L., Zhang, C., Rong, D., Ahmed, R. R., & Streimikis, J. (2020). Modified Carroll’s pyramid of corporate social responsibility to enhance organizational performance of SMEs industry. *Journal of Cleaner Production*, 271, 122456. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.122456>
- Luthra, S., & Mangla, S. K. (2018). Evaluating challenges to Industry 4.0 initiatives for supply chain sustainability in emerging economies. *Process Safety and Environmental Protection*, 117, 168–179. <https://doi.org/10.1016/j.psep.2018.04.018>
- Maloni, M. J., & Brown, M. E. (2006). Corporate Social Responsibility in the Supply Chain: An Application in the Food Industry. *Journal of Business Ethics*, 68(1), 35–52. <https://doi.org/10.1007/s10551-006-9038-0>
- Mueller, M., dos Santos, V. G., & Seuring, S. (2009). The Contribution of Environmental and Social Standards Towards Ensuring Legitimacy in Supply Chain Governance. *Journal of Business Ethics*, 89(4), 509–523. <https://doi.org/10.1007/s10551-008-0013-9>
- Müller, J. (2020). *Enabling Technologies for Industry 5.0. Results of a workshop with Europe’s technology leaders*. European Commission. <https://www.doi.org/10.2777/082634>
- Nahavandi, S. (2019). Industry 5.0—A Human-Centric Solution. *Sustainability*, 11(16), 4371. <https://doi.org/10.3390/su11164371>
- Quarshie, A. M., Salmi, A., & Leuschner, R. (2016). Sustainability and corporate social responsibility in supply chains: The state of research in supply chain management and business ethics journals. *Journal of Purchasing and Supply Management*, 22(2), 82–97. <https://doi.org/10.1016/j.pursup.2015.11.001>
- Rada, M. (2017). *Industry 5.0 definition*. <https://www.linkedin.com/pulse/industrial-upcycling-definition-michael-rada/>
- Roberts, S. (2003). Supply chain specific? Understanding the patchy success of ethical sourcing initiatives. *Journal of Business Ethics*, 44(2), 159–170. <https://doi.org/10.1023/A:1023395631811>
- Sarkis, J., Helms, M. M., & Hervani, A. A. (2010). Reverse logistics and social sustainability. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 17(6), 337–354. <https://doi.org/10.1002/csr.220>
- Sharma, M., Kamble, S., Mani, V., Sehrawat, R., Belhadi, A., & Sharma, V. (2021). Industry 4.0 adoption for sustainability in multi-tier manufacturing supply chain in emerging economies. *Journal of Cleaner Production*, 281, 125013. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.125013>
- Spence, L., & Bourlakis, M. (2009). The evolution from corporate social responsibility to supply chain responsibility: The case of Waitrose. *Supply Chain Management: An International Journal*, 14(4), 291–302. <https://doi.org/10.1108/13598540910970126>
- Testa, F., & Iraldo, F. (2010). Shadows and lights of GSCM (Green Supply Chain Management): Determinants and effects of these practices based on a multi-national study. *Journal of Cleaner Production*, 18(10–11), 953–962. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2010.03.005>

- Upadhyay, A., Mukhuty, S., Kumar, V., & Kazancoglu, Y. (2021). Blockchain technology and the circular economy: Implications for sustainability and social responsibility. *Journal of Cleaner Production*, 293, 126130. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.126130>
- van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538. <https://doi.org/10.1007/s11192-009-0146-3>
- Wieland, A., Handfield, R. B., & Durach, C. F. (2016). Mapping the Landscape of Future Research Themes in Supply Chain Management. *Journal of Business Logistics*, 37(3), 205–212. <https://doi.org/10.1111/jbl.12131>
- Zhou, W., & Piramuthu, S. (2013). Technology Regulation Policy for Business Ethics: An Example of RFID in Supply Chain Management. *Journal of Business Ethics*, 116(2), 327–340. <https://doi.org/10.1007/s10551-012-1474-4>

Ethical aspects of biometric technologies utilisation from the perspective of generations X, Y, Z

Janka Táborecká-Petrovičová¹, Miriam Martinkovičová², Marta Šipulová³

Abstract: Biometric technologies are becoming more often utilized for the purposes of customer data collection in private sector, even though they were initially developed for public sector and security reasons. They provide a huge opportunity for companies in obtaining and processing various data about customers such as age, gender, number of their visits, time spent in a store or identification of their behavior or feelings and emotions. It also enables companies to measure loyalty index of their customers or to create lists of VIP or suspicious customers. Adaptation of biometric technologies helps businesses to adjust their offer and in store activities to consumer needs, expectations and habits. This information can be transformed and used in cooperation with other business systems and activities, such as CSR, stock management, store layout or evaluation of marketing activities in order to improve and optimize them. We can see a growing potential and importance of this segment, an increased number of various applications but also questionability of its usage in relation to personal data protection. Although this innovation can bring a new competitive advantage for companies in various sectors, on the other hand there emerge also ethical concerns and potential problems. The paper presents results of the research with the aim to investigate and compare consumer perspective of various generations (X, Y, Z) on biometric technologies. Combination of both qualitative (in-depth interviews) and quantitative research techniques (online questionnaire survey) have been used to examine knowledge, awareness, opinions and a real behavior of consumers/users of these technologies with the special emphasis on ethical aspects. The results can be used by companies developing these technologies, the ones with the intention to implement them but also consumers as potential users.

Keywords: biometric technologies, ethical aspects, consumer behavior, perceptions, generations X, Y, Z.

JEL Classification: G32, G33, C35

1 Introduction

In the digital world, information is being generated and collected at phenomenal rates in all walks of society. It transcends our daily lives and the operations of businesses, whether they are conducted locally or globally. With the advent of embedded computers (chips) in all sorts of devices and the human body, the notion of collection, use, distribution and inference takes on many new forms. By the same token, the inter-related issues of information (explosion), security, privacy and ethics cannot be considered as individual, separate aspects or necessary steps in the inception, development and adoption stages of technology. Scientists point out that increasing connectivity of electronic devices to the internet, coupled with embedded functionality of the devices themselves to perform biometric-like functions, the notion of “derived” biometrics takes on additional meanings (Mak, 2010; Harel, 2009; Kumar, Zhang, 2010; Woo, 2010).

Recently, the term biometrics has been used to refer to the emerging field of technology devoted to the identification of individuals using biological traits (Cosmi et.al., 2009). Biometrics are automated methods of recognizing an individual based on a measurable biological (anatomical or physiological) or behavioral characteristics (Roizenblatt et al., 2004, Dunn, Podio, 2006). Biometric data are very personal because they are information about an individual’s physical self. They are generally considered sensitive since they are fixed and, unlike a password or a PIN, cannot be reset once they have been inappropriately released. Biometric data can reveal other sensitive personal information and so they are capable of providing a basis for unjustified discrimination of the individual data subjects.

The basic ethical dimension of the development and use of biometric technologies is the purpose of their use. What they are for? This fundamental question opens a broad discussion about the benefits and risks, the areas of their use (medical area, public interest, commerce, privacy), the scope, intensity and frequency or other technological innovations.

¹ Matej Bel University, Faculty of Economics, Tajovského 10, 975 90, Banská Bystrica, janka.taborecka@umb.sk

² Matej Bel University, Faculty of Economics, Tajovského 10, 975 90, Banská Bystrica, miriam.martinkovicova@umb.sk

³ Matej Bel University, Faculty of Economics, Tajovského 10, 975 90, Banská Bystrica, marta.sipulova@student.umb.sk

This question relevant to the purpose of biometric technologies is discussed especially as the ethical problems associated with the informatization of the body. There are, however some problems and limitations to the currently dominant ethical discourse to deal with all things ethical in relation to information technology in general, and biometrics or genetics in particular (van der Ploeg, 2007).

Most discussions regarding to biometric technologies deals with the ethical considerations raised by the collection, storage and use of biometric data. For example, Sutrop (2010) points out that the comparison of general biometric databases with medical research oriented genetic databases shows that public interest may be differently constructed: while genetic databases projects create a discourse of hope, biometric databases are surrounded by a discourse of threat. What both have in common is the imbalanced discussion of benefits and risks. The lack of knowledge and understanding of possible benefits and drawbacks of new technologies makes it difficult to build and maintain authentic public trust, which is of crucial importance for good ethical governance of databases

Lodge (2012) examines the challenges for those required to demonstrate public accountability for the use they make of identity verification techniques for public policy purposes, ranging from border controls to accessing public services. It concludes that accountability mechanisms are not yet sufficient to the task of retaining public trust in either the technologies or in those deploying them in the name of security. The same situation prevails even in the case of commercial use of biometric technologies. In addition, other ethical contexts and threats arise in this environment, such as the loss of one's own identity, the restriction of intimacy and privacy, the unforeseen pitfalls of targeted marketing, or the fear of the very misuse of biometric profiles.

As for human identity, according Mordini and Ottolini (2007) identity is important when it is weak. This apparent paradox is the core of the current debate on identity. Traditionally, verification of identity has been based upon authentication of attributed and biographical characteristics. After small scale societies and large scale, industrial societies, globalization represents the third period of personal identification. The human body lies at the heart of all strategies for identity management. This is associated with rapid development of another area concerning human behaviour. Behavioural biometrics is increasingly considered both for security and non-security related applications. In contrast to traditional modalities such as fingerprint, face or iris, behavioural modalities tend to be much more privacy invasive. Profiling is inherent to the technology itself rather than only a potential secondary activity. Particular user profiles are always at risks to be linked with information from other sources, leading to a large variety of unwanted consequences and long term effects. The usual embedded and hidden collection of data makes it extremely difficult for the affected users to monitor or even control such information flows (Schumacher, 2012).

One of the emerging issue related of biometrics is informatization of the body. The informatization of the body, biometrics can be seen in both a positive and a negative light. When biometric technology is used to give a personal identity to a previously unidentified person, an increased sense of personal empowerment through the attainment of identity is witnessed. As mentioned Mordini (2009) when biometrics is instead used to offer an identity to individuals solely for the purpose of categorization, we can then consider this to be an unwelcome risk of this technology. Thus, care must be taken in the application of biometric technology

Experts warn that while a sharp debate is emerging about whether conventional biometric technology offers society any significant advantages over other forms of identification, and whether it constitutes a threat to privacy, technology is rapidly progressing. Politicians and the public are still discussing fingerprinting and iris scan, while scientists and engineers are already testing futuristic solutions. Second generation biometrics which include multimodal biometrics, behavioural biometrics, dynamic face recognition, remote iris recognition, and other, still more astonishing, applications is a reality which promises to overturn any current ethical standard about human identification. Robots which recognise their masters, voice responders which analyse emotions: these are only a few applications in progress to be developed (Mordini, Tzovarads, 2012).

2 Methods

The paper pays attention to selected ethical aspects of the utilisation of biometric technologies by consumers of generations X, Y, Z. First, we examined general knowledge and real or potential areas of using biometric technologies. We further examined their willingness and degree of openness, or caution and conservatism towards biometrics and their perception of their security in connection with the provision of unique personal features for commercial processing. The intention was to identify the most frequent intergenerational ethical reservations and consumer risks related to the practical use of modern biometric technologies. The aim of the research was to investigate and compare consumer perspectives of various generations (X, Y, Z) on biometric technologies with the respect to ethical concerns.

Time period an individual was born in, has a great influence on the life perspective and behaviour that it formed by thoughts, beliefs, experiences, significant actions or politics from that times. Campbell defined generation as a group of individuals born in the same time-period, experiencing similar cultural context and opposite, creating certain culture and

with mutual bond (Magano, et al. 2020). Generation X is represented by the people born in the time period 1965-1979, generation Y („millennials“) is formed by people born in 1980-1994 and generation Z (so-called „digital generation“) is from the years 1995-2012. In our research, we were interested in their similar or different perspectives on the utilisation of biometric technologies.

As the main methods of data collection a combination of two approaches was used: qualitative (in-depth interviews) on the sample of six respondents (one male and one female from each generation) and quantitative (online questionnaire) on the sample of 111 respondents (54% males, 46% females; Gen X 29%, Gen Y 40%, Gen Z 31%). We are aware of the fact that the sample for quantitative survey was not statistically representative, nor numerous enough. Hence, our results can provide rather an interesting insight into the topic and they can serve as a solid base for further research on relevant samples and formulation of potential research questions and hypotheses that could be tested and reveal interesting relationships, e.g.: Are there significant differences among various generations and their perspective on biometric technologies? Which of the generations are more conservative and which of them are more innovative in using biometric technologies? Which of the generation is better informed and aware of all potential pros and cons? Which other socio-demographic factors may influence their perceptions? In which areas do they see them as not safe and useful and in which areas they would be willing to provide their data? What are the most important perceived benefits and risks, and which of them is prevailing?

3 Research results

3.1. Interviews

The purpose of qualitative research was to study individual cases and reveal areas that can be further incorporated and studied within questionnaire survey. Regarding real experiences, we identified more users in Gen Y than in Gen X or Gen Z. The most frequently used identification technology was fingerprint. The reason for non-utilisation (two respondents) was a problem of access but they would be interested in it in case of better availability. Respondents stated as one of the advantages “safety” but after following question “to which extend they are safe” respondents answered that they feel “they might have some shortcomings”. Just one of them considered these technologies as “completely safe”. Besides safety, other perceived benefits were speed and comfort. Three respondents see them as safer than “traditional” passwords. Two disadvantages were mentioned: potential loss of freedom and privacy. Respondents were also afraid of potential misuse of their personal data. Interviews provided interesting more detailed experiences and quotes but they will not be mentioned in this paper due to its limited length. Brief summarized data from the interviews are in Table 1.

Table 1 Selected areas of biometrics utilisation and perception among generations

	Attitudes towards biometric technologies	Number of active users	Utilised methods of investigation	Willingness to use biometric technologies
Generation X	Very positive	1 from 2	Fingerprint face eye	high
Generation Y	Neutral, rather sceptic	2 from 2	fingerprint voice verification electronic signature	middle
Generation Z	Permissive and careful	1 from 2	fingerprint	low

Source: Own research

After qualitative research, we designed, piloted and then conducted questionnaire survey. Our research was mapping many areas but in this paper, we will summarize selected findings with the special emphasis on ethical perspective.

3.2. Questionnaire survey – awareness, utilisation, satisfaction, perception and intentions among generations

Firstly, we asked respondents about their awareness regarding BT (61% declared they knew what it means, 33% stated they have heard of this term and 6% did not know the term). At the beginning we expected that younger generations will be more informed, more frequently using these technologies, more positively perceiving BT but the results were not so simple and unified (e.g. Gen Y and even Gen X were better informed than Gen Z). Our respondents were divided into two groups: active users of BT (71,2%) where we examined their actual behaviour, reasons and areas of BT usage or satisfaction; and potential, resp. not active users (28,8%) and the reasons why they do not use them so far. We also compared all generations and their perceptions (advantages, disadvantages, perception on safety, and perspectives of further utilisation).

On the Likert scale 62,1% respondents expressed positive attitude towards BT. Just 10,8% had negative attitude from which two thirds were non-users. It was also quite surprising that Gen X (56%) had prevailing positive attitude; we

expected them to be more sceptic. Their positive attitude was even higher than in case of Gen Y (53%). On the other hand, most positive attitude had Gen Z (79%) that was in line with our original expectations. Among all active users (71,2% from entire sample), the most frequent ones were members of Gen Z (79% from this “digital” generation). In case of Gen Y it was 73% users and in case of Gen X 59% users. It also meets our original expectations.

The most frequently used identification method was fingerprint (94% from all active users), electronic signature (81%), face biometrics (49%) and motion (48%). The least frequently used were: eye biometrics (10%) and palm (5%). Biometric technologies were mostly used in the field of mobile technologies, financial services and at work. The least frequently used were products in household or shopping malls. Regarding further utilisation of BT also in other areas, 33% expressed their willingness to use them “definitively”, 48% stated they would use them “rather”, 8% had neutral attitude, 10% rather did not use them in other areas and 1% stated they would “definitively not” use them in other areas. The highest interest was in case of Gen Z (76% from all Gen Z members), 53% from Gen Y and 44% from Gen X. There did not seem significant differences among generations regarding used methods or areas but we could see that older generations were less willing to use these technologies in other areas in comparison with younger ones, and showed more conservative attitude.

Perception of biometric technologies among generations can be very useful for the companies focusing on these segments. They should point out advantages and explain or eliminate potential barriers or perceived risks. Gen X sees as the main advantage easy utilisation, faster authentication, control of the access and maximum comfort. On the other hand, this generation is worried about potential false positivity and problems with scanner. Some of them do not consider BT as safe. They are interested in utilisation of BT in mobile technologies, for protection of the personal property, financial services and at work (attendance HR systems). Non-users stated they do not have a possibility to use them and on the other hand, half of them would be interested. The second half stated they are not interested; they are worried, not informed adequately and are afraid of misuse of their personal data. This means companies should educate this segment and transparently explain how BT work and enable them to try BT to get real experiences. This everything may eliminate negative perceptions.

Gen Y was in general satisfied with BT. The ones not using these technologies stated disbelief towards BT, some of them stated they are not interested or do not have enough opportunities to use them. Areas of interest in the future were: mobile technologies, financial services, health sector, transport or tourism. The main perceived advantages were faster identification, maximum comfort, control of access and possibility to conduct “sensitive operations” remotely. They were afraid of potential change of their biometric characteristics that could be possibly identified as not correct and hence refuse their access. They were afraid of false positives when unauthorized person can sign in. Still, in general they considered BT as safer than Gen X but less safe than Gen Z. They would like to use them in the future especially in the areas of mobile technologies, financial services, health sector. On the contrary, they were significantly against BT utilisation in shopping malls or for marketing purposes. Companies trying to attract this segment should promote advantages perceived by this generation and especially fortify its trust since this generation was most distrustful in our research.

Generation Z had the most positive attitude towards BT in comparison with Gen X and Z (although they stated that they do not understand the term BT completely). They use these technologies especially in mobile devices and in financial services. Gen Z expressed the highest interest in BT utilisation also in other areas and expressed the highest satisfaction. Non-users stated they do not use them from various reasons: they do not consider them as reliable or practical. The main advantages for Gen Z was the authentication speed and control of access. The main perceived disadvantage was the same as in case of Gen Y. This generation seems as the most open towards BT and has prevailing positive attitude, which makes the implementation of BT by the companies easier.

We can summarize that in general, majority of respondents were active users of biometric technologies, expressing positive experience with them and being open with intention to use them also in further areas. In case of non-users, majority (51,3%) intends to use them in the future. Prevailing number of the ones who are not interested, are not very well-informed about BT. They expressed the absence of information and a lack of real experiences, but for some of them it was well-informed and on purpose-built decision. Research results can provide some implications for further actions of companies about the areas of implementation (e.g. utilisation for marketing purposes was very negatively perceived and hence should be much more carefully considered and communicated) or regulatory bodies. Companies incorporating BT into their product or processes should adjust proper communication with potential customers pointing out positively perceived benefits, and eliminating and explaining perceived risks and barriers that were identified in our research.

4 Discussion and Conclusions

The paper presents results of the research with the aim to investigate and compare consumer perspective of various generations (X, Y, Z) on biometric technologies. The issue of biometric technologies is part of a broader concept of artificial intelligence (AI). There are currently several attempts to define the term AI, but there is no clear definition of

this term. Both the academic community international organizations and non-governmental organizations operating in this field are trying to define this term. Frankish and Ramsey (2014) see AI as a cross-disciplinary approach to understanding, modelling, and replicating intelligence and cognitive processes by invoking various computational, mathematical, logical, mechanical, and even biological principles and devices.

Research has shown that most reservations about the actual or planned use of biometric technologies are ethical and not technological. An interesting finding is the fact that even Generation X accepts technological innovations in this area (flexibility, speed of use, convenience). It was in this generation that we assumed conservative attitudes towards the use of biometrics. The results show that all the studied generations perceive the inevitability of the expansion of areas for their use. Even the technological complexity, financial costs associated with the operation are not subject to the respondents' reservations. However, the common acceptance background is the requirements concerning sufficient information, practical examples of use, personal experience with control or guarantee of functionality.

Among the fundamental ethical risks of using biometric technologies, respondents include the safety of their use. This reservation concerns the use of biometrics in the public interest (public services, protection of public spaces, security services) as well as their commercial use. In the case of biometrics used for the public good, this is a problem of abuse or threats to human rights such as freedom, autonomy or dignity. In the commercial area (marketing, consumer profiles, categorization of shopping preferences), perceived ethical risks are concentrated more in the area of violation of personal rights (right to privacy, identity, intimacy). This is a very sensitive area of individual, unique and specific forms of behavior, action and experience. The risk of emotional abuse and unwanted disclosure thus become the greatest ethical threat in the commercial use of BT. Therefore, in parallel with the evolving innovation potential of BT, it is necessary to develop regulatory and control mechanisms for their use.

The field of AI, its development and regulation, is given considerable attention by a number of states, international intergovernmental as well as non-governmental organizations, expert groups, or the developers, manufacturers and users of AI themselves. These include e.g. the United Nations (UN), the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), the Council of Europe (CoE) or the EU. The UN, as a universal international intergovernmental organization, provides an appropriate forum for establishing a common approach to the adoption of adequate ethical and legal standards for AI. The UN Secretary-General's High-Level Panel on Digital Cooperation presented activities that the UN should address as a matter of priority, namely the inclusive digital economy and society, the protection of human rights, trust, security, stability and global digital cooperation (Bakošová, 2020).

Many other organizations and institutions, such as the Commission for Ethics and the Regulation of AI, Biometrics Identification Technology Ethics, seek to create ethical regulatory mechanisms regarding the use of human-centric AI and biometric technologies and to shape something like the „ethics of biometrics“. When assessing the ethical values for current society, it is important to recognize the fast developing nature of the underlying technologies that in turn affect the very definition of biometrics, including whether they are in-born, artificial or implanted (for medical or other reasons), the resulting user behaviours, business models, impact on information security and privacy, and the role plays that innovators, entrepreneurs, vendors, regulators and governments may have. If these are properly addressed in a timely manner, the real and perceived concerns over ethical issues will take on new or different dimensions. This will also affect considerations on governance over data sharing, whether this be on a local or international context. Current concepts of data protection like Privacy Enhancing Technology (PET) or Transparency Enhancing Technology (TET) are still insufficient to deal with the arising risks. More comprehensive training about the basic functionality and the potential effects of behavioural biometrics is needed in the absence of convincing technological protection mechanisms (Schumacher, 2012; Harasimiuk, Braun, 2021).

As Jasanoff (2016) notes we live in a world increasingly governed by technology, but to what end? Technology rules us as much as laws do. It shapes the legal, social, and ethical environments in which we act. Every time we cross a street, drive a car, or go to the doctor, we submit to the silent power of technology. The application of biometrics raises also concerns in relation to the integrity of human body. Irma van der Ploeg pointed out that the way how biometrics uses the body for identification purposes calls for a reconceptualization of what might constitute bodily integrity. For example, the act of taking a fingerprint is not considered as a violation of bodily integrity in terms of individual rights-based medical ethics. However, one should see this act in a different moral and political context and think of the specific use that is made of bodies. What takes place here is the “inscription of the individual’s body with identity/-ifiers that is achieved by the combination of fingerprint-taking, storage in a central database, and the coupling with biometric sensing equipment and automated searches (Ploeg, 1999).

The ethical debate around biometrics has mostly centred on the concept of privacy. Privacy has been construed as a need, a right, a condition or respect of human dignity, either as something intrinsically valuable or something that derives its value from other sources (the concepts of autonomy, freedom). As outlined by Alan Furman Westin (1968), privacy is most often seen in terms of control: “Privacy is the claim of individuals, groups, or institutions to determine for themselves when, how, and to what extent information about them is communicated to others”. In the ethical discussion of privacy, two broadly opposed views can again be identified. Whereas most ethicists see biometrics as a threat to privacy, some argue that biometrics is a “friend of privacy”, that it serves to enhance privacy by providing stronger identification than the password and thereby prevents misuse.

Jeroen van den Hoven (2008) has emphasised the following positions in public debates about privacy. The first is the view that we should stop worrying about privacy because so much personal information is available that anyone who bothers to make the effort can know almost everything about everyone. Secondly, there is Amitai Etzioni's view that Western democracies cannot afford the high levels of individual privacy that they now attempt to provide (Etzioni, 1999). Even if it were technically feasible, high levels of privacy are undesirable. Proponents of this view often also argue along utilitarian lines that modern societies exhibit high degrees of mobility, social and institutional complexity, and anonymity, which facilitate free-riding in the form of criminal behaviour, fraud and tax evasion. In order to mitigate the adverse effects of anonymity and mobility, information about individuals should be made available to governments (van den Hoven, Weckert, 2012).

What both discourses, the "discourse of hope" and the "discourse of threat" have in common, is the lack of proper assessment of risks and benefits. Without a public discussion on benefits and burdens, it is, however, difficult to build and maintain authentic public trust. The complexity of the whole issue captured Sutrop (2010) by the words that as biometric and genetic database projects progress, one becomes increasingly aware of the fact that in the end their success will depend on whether we will be able to create trustworthy institutions and secure their ethical governance.

Therefore, these issues need to be discussed much more intensively in all forums, in academia, with experts in new technologies, with political leaders, with the general public. In the end, we will all use these technologies in practice, whether as citizens, manufacturers, distributors or consumers. It is necessary to identify, monitor opinions, attitudes, expectations, identify doubts, concerns or hopes regarding the use of biometric technologies. Only in this way will we be able to responsibly set regulatory mechanisms and limits on their use.

Acknowledgement

Publication of the paper was supported from the grant VEGA 1/0488/20 Market, marketing, legislative and ethical aspects of biometric technologies utilisation in commercial sector (2020-2022, project leader: Janka Taborecka-Petrovicova).

References

- Bakošová, L. (2020). Ethical and legal aspects of the use of artificial intelligence in health and nursing care. In *STUDIA IURIDICA Cassoviensia*, 2020 (8), No 2. doi:10.33542/SIC2020-2-01
- Cosmi, E.V., Meloni, P., Marzano, S. & Sacco, R. (2009). Biometrics: Security vs Privacy. A scientific and bioethical point of view. In *Identity, Security and Democracy* E. Mordini and M. Green (Eds.) IOS Press, 2009 doi:10.3233/978-1-58603-940-0-57
- Dunn, J. & Podio, F. (2006). Supporting material for discussion during the Biometric Consortium Conference, September 19-21, 2006.
- Etzioni, A. (1999). *The Limits of Privacy*. Basic, New York.
- Frankish, K. & Ramsey, W. M. (2014). *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014, ISBN: 978-0-521-87142-6, p. 7.
- Harasimiuk D.E. & Braun, T. (2021). *Regulating Artificial Intelligence: Binary Ethics and the Law*. Routledge.
- Harel, A. (2009). Biometrics, Identification and Practical Ethics. In *Identity, Security and Democracy* E. Mordini and M. Green (Eds.) IOS Press, 2009 doi:10.3233/978-1-58603-940-0-57
- Jasanoff, S. (2016). *The Ethics of Invention: Technology and the Human Future*. W.W. Norton.
- Kumar, A., Zhang, D. (eds.) (2010). *Ethics and Policy of Biometrics*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Lodge J. (2012). The Dark Side of the Moon: Accountability, Ethics and New Biometrics. In: Mordini E., Tzovaras D. (eds) *Second Generation Biometrics: The Ethical, Legal and Social Context*. The International Library of Ethics, Law and Technology, vol 11. Springer, Dordrecht. doi:10.1007/978-94-007-3892-8_14
- Mak S. (2010). Ethical Values for E-Society: Information, Security and Privacy. In Kumar, A., Zhang, D. (eds.) (2010). *Ethics and Policy of Biometrics*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2010.
- Mordini E. & Ottolini C. (2007). *Body identification, biometrics and medicine: ethical and social considerations*. Ann Ist Super Sanita. 2007;43(1) 51-60.
- Mordini E. (2009). Ethics and Policy of Biometrics. In: Tistarelli M., Li S.Z., Chellappa R. (eds.) *Handbook of Remote Biometrics. Advances in Pattern Recognition*. Springer, London. doi:10.1007/978-1-84882-385-3_12
- Mordini E. & Tzovaras D. (eds.) (2012). *Second Generation Biometrics: The Ethical, Legal and Social Context*. The International Library of Ethics, Law and Technology, vol 11. Springer, Dordrecht. doi:10.1007/978-94-007-3892-8_14
- Ploeg, I. (1999). The Illegal Body: 'Eurodac' and the Politics of Biometric Identification. *Ethics and Information Technology* 1, 295-302.
- Roizenblatt R, Schor P, Dante F, Roizenblatt J. & Belfort R. (2004). Iris recognition as a biometric method after cataract surgery. *Biomedical Engineering*, 3:2.
- Schumacher G. (2012). Behavioural Biometrics: Emerging Trends and Ethical Risks. In: Mordini E., Tzovaras D. (eds) *Second Generation Biometrics: The Ethical, Legal and Social Context*. The International Library of Ethics, Law and Technology, vol 11. Springer, Dordrecht. doi:10.1007/978-94-007-3892-8_10

- Sutrop M. (2010). Ethical Issues in Governing Biometric Technologies. In: Kumar A., Zhang D. (eds) *Ethics and Policy of Biometrics*. ICEB 2010. Lecture Notes in Computer Science, vol 6005. Springer, Berlin, Heidelberg. doi:10.1007/978-3-642-12595-9_14
- Tomova, S. (2009). Ethical and Legal Aspects of Biometrics (Convention 108). In: Mordini, E., Green, M. (eds.) *Identity, Security and Democracy*, pp. 111–114. IOS Press, Amsterdam.
- van den Hoven, J. & Weckert, J. (2008). *Information Technology and Moral Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- van der Ploeg, I. (2007). *Genetics, biometrics and the informatization of the body*. *Annali Dell'istituto Superiore di Sanita*, 01 Jan 2007, 43(1):44-50.
- Westin, A.F. (1968) *Privacy and Freedom*. Atheneum, New York.
- Woo, R.B. (2010). Challenges Posed by Biometric Technology on Data Privacy Protection and the Way Forward. In Kumar, A., Zhang, D. (eds.) (2010). *Ethics and Policy of Biometrics*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2010.

Title: **ETIKA V 21. STOLETÍ: Sborník vybraných příspěvků z 1. ročníku mezinárodní vědecké konference**

Publisher/ ed.: University of South Bohemia in České Budějovice, Faculty of Economics

ISBN: **978-80-7394-865-8**

Pages 66

First edition

ISBN 978-80-7394-865-8

